

12. Keller G. Das Deutschlandbild amerikanischer, britischer und französischer Schüler im kulturkundlichen Unterricht // Neusprachliche Mitteilungen aus Wissenschaft und Praxis. — №39. — Berlin, 1986. — S. 209—217.

13. Münch R. Europäische Identitätsbildung. Zwischen globaler Dynamik, nationaler und regionaler Gegenbewegung // Identität und Moderne. — Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1999. — S. 465—486.

Круковський В.І.

кандидат філологічних наук, доцент

доцент кафедри іноземних мов і міжкультурної комунікації

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

Круківська О.В.

Головний фахівець департаменту адміністративного управління АТ «Укрпошта»

Саєнко С.Г.

кандидат філологічних наук, доцент

доцент кафедри теорії та практики перекладу з романських мов імені Миколи Зерова
Інституту філології

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Турчанінова В.Є.

старший викладач кафедри іноземних мов і міжкультурної комунікації

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

ОСОБЛИВОСТІ ОСВІТИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ ТА МІЖНАРОДНЕ ГУМАНІТАРНЕ ПРАВО

Анотація. У 2007 році освіта була визнана Організацією Об'єднаних Націй окремою галуззю надзвичайної допомоги в рамках широкої реформи гуманітарного сектору. Визначена як четвертий стовп гуманітарної допомоги, поряд із продовольством, житлом та охороною здоров'я, вона нині розглядається міжнародними інститутами як найважливіший засіб порятунку життя. В даній статті розглядаються: історія виникнення концепту «освіта в надзвичайних ситуаціях» (ОНС); дефініція ОНС; міжнародні стандарти, що регулюють ОНС; головні міжнародні та національні організації ОНС, зокрема роль ЮНЕСКО та ЮНІСЕФу, особливості ОНС в умовах збройного конфлікту та як за цих умов міжнародне гуманітарне право може захистити освіту. В результаті дослідження визначається в якому випадку освіта може стати одним із джерел конфлікту (випадок Росії) та що треба робити, щоб освіта уникнула такої ролі й, навпаки, стала інструментом його запобігання. В статті також здійснена спроба розмежувати поняття збройного конфлікту і війни з моральної точки зору та наводиться аргументація того, що поняття війни в міжнародному гуманітарному праві треба зберегти. Наприкінці статті представлено рекомендації ЄС щодо організації освіти після конфлікту. Зроблено висновок, що освіта не є чарівним рішенням конфліктів, але вона слугує потужним інструментом для усунення корінних причин і рушійних сил мови ненависті та для пом'якшення її руйнівного впливу. Освіта — це наша найбільша надія та єдиний шанс для успішного розвитку всього людства.

Ключові слова: освіта в надзвичайних ситуаціях, право на освіту, доступ, збройний конфлікт, міжнародне гуманітарне право, міжнародні стандарти, рекомендації, ООН.

Abstract. *In 2007, education was recognized by the United Nations as a separate area of emergency relief as part of a broad reform of the humanitarian sector. Defined as the fourth pillar of humanitarian aid, along with food, shelter, and health care, it is viewed by international institutions as a critical lifesaving tool. This article examines: the origins of the concept of Education in Emergencies (EiE); the definition of EiE; international standards governing EiE; the main international and national EiE organizations, in particular the role of UNESCO and UNICEF, the characteristics of EiE in armed conflict and how international humanitarian law can protect education in these circumstances. The study identifies where education can become one of the sources of conflict (the case of Russia) and what needs to be done to ensure that education avoids this role and, on the contrary, becomes a tool for its prevention. The article also attempts to distinguish between the notion of armed conflict and war from a moral point of view and argues that the notion of war in international humanitarian law should be preserved. At the end of the article, the EU's recommendations for post-conflict education are presented. It concludes that education is not a magic solution to conflict, but serves as a powerful tool to address the root causes and drivers of hate speech and to mitigate its destructive impact. Education is our greatest hope and the only chance for the successful development of all humanity.*

Keywords: *education in emergencies, right to education, access, armed conflict, international humanitarian law, international standards, recommendations, UN.*

Постановка загальної проблеми. Складні надзвичайні гуманітарні ситуації та збройні конфлікти, починаючи з 90-х років минулого століття стали частиною повсякденного життя людства. Вони й пояснюють посилення інтересу до концепту освіти в реальному житті у разі надзвичайних ситуацій. Право на освіту, отримало визнання міжнародною спільнотою як загальне право з 1948 року [1], але його реалізація становить одну із найсерйозніших проблем нашого століття. Гарантувати це право і здійснювати його мають насамперед суверенні держави відповідно до міжнародних стандартів, яких вони дотримуються здебільшого у разі підписання чи ратифікації відповідних документів. Проте є ситуації, які вважають надзвичайними, коли національні системи освіти не працюють чи взагалі відсутні. Йдеться про кризи та збройні конфлікти, які створюють безліч проблем, зокрема для молоді.

Мартін Лютер Кінг-молодший одного разу сказав: «**Війни – поганий інструмент для побудови мирного завтра**» [2]. Війна – це розвиток у зворотному напрямку. Навіть короткочасний епізод збройного конфлікту може зупинити прогрес або стерти досягнення, здобуті поколіннями, поставивши під загрозу економічне зростання та покращення в галузі охорони здоров'я, харчування та зайнятості. Такий вплив найсильніший і найтриваліший у країнах і народах, чия стійкість і здатність до відновлення були ослаблені загально поширеною бідністю. Показники харчування, грамотності та гендерної рівності в країнах, що зазнали конфліктів, також є одними із найнижчих у світі.

Такі результати тісно пов'язані з різними видами насильства, що спостерігаються у багатьох із цих країн. Державні та недержавні суб'єкти все частіше не проводять різницю між комбатантами й цивільними особами й у багатьох випадках навмисно вибирають мішенями дітей, вчителів та шкільну інфраструктуру.

Наприклад, за останні 100 днів російсько-української війни в Україні було пошкоджено та зруйновано більше шкіл, ніж за перші сім років після того, як у 2014 році почалися бойові дії. За даними Міністерства освіти й науки України на кінець травня 2022 року щонайменше 1888 шкіл було пошкоджено та зруйновано внаслідок обстрілів і бомбардувань з моменту ескалації війни 24 лютого. Війна зірвала навчання всіх 7,5 мільйонів дітей, які на початку цього року проживали в Україні [3]. Масові та систематичні зґвалтування та сексуальне насильство, а також масові примусові депортації та переміщення є особливо жорстокими проявами тих форм, яких сьогодні набуває насильство. Крім людських жертв та руйнування шкільної інфраструктури, збройні конфлікти виснажують фінансові ресурси країн. Замість направлення своїх бюджетних коштів на продуктивні інвестиції в людський капітал через освіту багато країн витрачають гроші на непродуктивні військові витрати. Збройний конфлікт (ЗК) руйнує не лише шкільну інфраструктуру, а й надії та амбіції цілого покоління дітей. Один очевидний факт: країни, поглинені конфліктами, регулярно опиняються наприкінці списку в міжнародних оцінках прогресу в галузі освіти [4].

У 2015 році міжнародна спільнота зробила освіту одним із основних пунктів свого плану дій під назвою «**Порядок денний у сфері сталого розвитку на період до 2030 року**», присвяченого Цілям сталого розвитку (ЦСР) [4]. Згодом у Нью-Йоркській декларації з питань біженців та мігрантів освіта позиціонується як найважливіший елемент міжнародної відповіді біженцям [5]. Проте навіть після цього ситуація, схоже, продовжує погіршуватися. Справді, у розпал реалізації Порядку денного у сфері сталого розвитку на період до 2030 року, однією з пріоритетних тем для ЮНЕСКО знову є право на освіту для людей, які постраждали від збройних конфліктів.

Це ще більш актуально сьогодні, бо у 2016 році, за оцінками Світового банку, майже чверть населення світу, або близько 2 мільярдів людей, проживає у країнах, які постраждали від конфліктів чи крайнього кримінального насильства [6].

Тому не дивно, що, на думку багатьох ЗК, як і раніше, залишається найважливішим обмеженням доступу до освіти [7]. Вище зазначені цифри є жахливими, однак вони не показують реальних наслідків конфлікту. Ширшими є наслідки від втрат, незахищеності, психологічних травм, порушення життя сім'ї та суспільства, які не так легко виміряти.

Освіту рідко згадують при оцінюванні збитків, завданих війною. Міжнародну увагу та повідомлення ЗМІ незмінно зосереджено на безпосередніх гуманітарних картинах страждань, а не на прихованих витратах та довготривалій спадщині насильства, хоча ніде ці витрати, як і сама спадщина, не проявляються так яскраво, як у сфері освіти. У багатьох найбідніших країнах світу збройні конфлікти руйнують не лише шкільну інфраструктуру, а й надії та амбіції цілого покоління молодих людей.

Руйнівні наслідки ЗК для освіти недооцінюються і недостатньо висвітлюються, але вірно й протилежне: освіта може мати й негативний вплив на перспективи миру. Не лише бідні країни повинні переглянути свої пріоритети, але й провідні країни – міжнародні донори також витрачають надто багато на військову техніку та замало на допомогу у розвитку освіти. Основною перешкодою для розвитку освіти у надзвичайних ситуаціях (ОНС) є ставлення до неї. Надто довго донори та міжнародна спільнота нехтували нею у своїх діях у надзвичайних ситуаціях. Продовольство, вода, здоров'я та житло є зазвичай пріоритетами, у той час, як освіту розглядають радше як довгострокову мету, про яку національні уряди та агенції з розвитку турбуватимуться після закінчення кризи. Дійсно, освіта за визначенням не повинна була б займати місце у надзвичайних ситуаціях.

З погляду виживання у строгому сенсі цього слова легко зробити висновок, що освіта не рятує життя.

Тобто при реагуванні на надзвичайні гуманітарні ситуації до освіти ставляться як до «бідної родички», тому що вона не розглядається як невідкладний пріоритет. Донори кажуть, що освіта — це проблема розвитку і не загроза людському життю. Але вони помиляються і просто ігнорують схильність сімей розглядати освіту своїх дітей (часто перервану або взагалі відсутню) як пріоритетну потребу під час переміщення. Донори недостатньо усвідомлюють життєво важливу захисну роль освіти в умовах конфлікту та кризи, а міжнародна спільнота не розуміє наскільки освіта може сприяти мирному співіснуванню і неправильно оцінює соціальні та економічні наслідки відсутності освіти під час переміщення дітей і молоді як для країни, що приймає, так і для країни їх походження.

Отже, така прихована (оскільки її наслідки проявляються не відразу) криза в освіті стала результатом не стільки зневаги та байдужості, скільки інституційних невдач у запобіганні конфліктам та постконфліктному відновленню. Першим кроком у забезпеченні реальної відповіді міжнародної спільноти на таку кризу є визнання її масштабів та розуміння того, що поставлено на карту. Наступним кроком є допомога в реалізації права на якісну освіту, тому що конфлікти та переміщення не скасовують його. Національні уряди, міжнародні організації, неурядові організації (НУО), сторони у конфлікті та донорські агентства зобов'язані захищати право на освіту, незалежно від наявних причин.

Діти повинні мати можливість ходити до школи та навчатися у безпечному середовищі. Ми мусимо дати їм шанс повністю розкрити свій потенціал, незалежно від того, чи живуть вони у таборі біженців, у тимчасовому поселенні або у місті, чи все ще перебувають у міграційній дорозі. Освіта — право, гарантоване Конвенцією про права дитини — є колективним обов'язком суспільства [8].

Справді, такі міжнародні інституції, як Організація Об'єднаних Націй [9] та ЮНЕСКО [10], одностайно визнають центральну роль освіти не тільки для розвитку людства, а й для стабільності та безпеки миру. Насправді після потрясінь, що сталися після двох світових воєн, турбота про виховання людини стала надзвичайно гострою. При тому її самовираження не має завдавати шкоди тим, хто є поруч, і всьому людству загалом. Таким є сенс Статуту ЮНЕСКО, в якому твердять: *«Думки про війну виникають в умах людей, тому у свідомості людей слід укорінювати ідею захисту миру»* [10, Преамбула].

У Резолюції ГА ООН від 09 липня 2010 року [11] пишеться, що для забезпечення права на освіту в країнах, що постраждали від кризи, необхідно подолати три основні перешкоди.

1. У надзвичайних ситуаціях освіту фінансують недостатньо, отримуючи менше ніж 2% гуманітарної допомоги: її не вважають гуманітарним пріоритетом. Жоден інший сектор не фінансується найменшою мірою і не одержує таку низьку частку внесків у гуманітарних викликах.

2. Школи, діти та вчителі зазнають жорстоких нападів. Їх підривають, грабують і спалюють. Вони зазнають бомбардувань, грабунків та окупації озброєними групами або їх використовують в політичних цілях. Для багатьох учнів та вчителів ходити до школи небезпечно. Напади на школи, учнів та вчителів є грубим порушенням прав людини та міжнародного гуманітарного права і можуть бути прирівняні до військових злочинів.

3. Без планів, потенціалу та ресурсів школам важче забезпечити безпеку дітей та молоді, зберегти класи в умовах кризи та інформувати свої спільноти про ризики та дії, які необхідно зробити, а системам освіти важче впоратися з кризами.

Все вище зазначене показує, що розвиток освіти у надзвичайних ситуаціях є далеко непростим завданням. У кризових чи надзвичайних ситуаціях більшість урядів залишають освіту, зокрема, освіту біженців на розсуд міжнародного гуманітарного сектору, діяльність якого спирається на міжнародне право в галузі прав людини, міжнародне гуманітарне право (або право збройних конфліктів), міжнародне біженське право та міжнародне кримінальне право. Тому поява поняття освіта в надзвичайних ситуаціях є міжнародним імперативом та глобальним завданням як у плані запобігання, так і в плані реагування.

У світлі вище зазначених проблемних елементів, дана розвідка спрямована на поповнення нестачі наукових знань у цій галузі. В науковій площині в Україні поняття ОНС є мало дослідженою темою і потребує детального висвітлення.

Відповідно, **метою даного дослідження** є аналіз особливостей реалізації права на освіту в умовах збройного конфлікту та роль міжнародного, зокрема, гуманітарного права у його захисті. А відтак, **об'єктом** прискіпливої уваги дослідження є освіта в надзвичайних ситуаціях. **Предметом дослідження** є особливості освіти в умовах збройного конфлікту як окремого випадку надзвичайних ситуацій, та застосування міжнародного гуманітарного права, міжнародного права в галузі прав людини та їх інструментів для забезпечення реалізації освіти національними урядами, міжнародними урядовими та неурядовими організаціями.

Завдання дослідження: розглянути наступні концепти: освіта, надзвичайна ситуація, освіта в умовах надзвичайних ситуацій (ОНС), збройний конфлікт (ЗК), війна, міжнародне гуманітарне право (МГП); проаналізувати застосування МГП та його інструментів для реалізації права на ОНС; довести важливість якісної ОНС; вияснити, коли освіта може сприяти ЗК (випадок Росії), а коли вона запобігає конфлікту; визначити й схарактеризувати дійових осіб ОНС та її міжнародні стандарти, описати проблеми та особливості освіти в умовах міжнародного ЗК; познайомити із загальними рекомендаціями Ради Європи для організації ОНС після конфлікту та запропонувати перспективи подальших досліджень ОНС.

Актуальність даної статті визначена важливістю ОНС у зв'язку із сьогодишньою воєнною ситуацією в Україні та майже повною відсутністю в Україні досліджень з цього питання. Новизна статті обумовлена комплексним міждисциплінарним підходом, котрий передбачає врахування юридичного, політичного, соціального, філософського, педагогічного, психологічного та інших аспектів розв'язання проблеми освіти в умовах збройного конфлікту. Дане дослідження є одним із перших українських багатогранних досліджень, яке дозволить краще зрозуміти вплив збройних конфліктів на освіту, важливість і необхідність знання міжнародного права в галузі прав людини та гуманітарного права для її забезпечення, функцій та обов'язків різних суб'єктів, організацій та інституцій, принципів і засобів надання гуманітарної допомоги у сфері ОНС.

Аналіз останніх досліджень і публікацій в царині ОНС є складним завданням, особливо в Україні з причини їх нечисленності. На момент проведення нашого дослідження було виявлено лише дві публікації про ОНС в Україні. Перша – це звіт від 2018 року філіалу **Human Rights Watch** в Європі та Центральній Азії під красномовною назвою «**Уроки под огнём**», де було задокументовано напади на школи в зоні так званого конфлікту на

Донбасі [12]. Друга публікація підготовлена Секцією політичного консультування та планування Відділу розвитку та досліджень питань політики УКГС ООН від 2019 року. Це також звіт, де знову йдеться про ситуацію на Донбасі у зв'язку з російсько-українським збройним конфліктом. Але в цьому документі майже не говорять про ОНС, а йдеться про загальні проблеми внутрішньо переміщених осіб [13].

Наявні дані про надзвичайні ситуації справді рідкісні й неповні та губляться в архівах, статистика, яку наводять у звітах, стає неактуальною вже наступного тижня. Розслідування та відгуки не є джерелом задовільної інформації. Публікації на тему ОНС належать здебільшого до англосаксонського світу. Це пов'язано із провідною роллю міжнародних організацій, які, зазвичай, віддають перевагу дослідницьким роботам з англосаксонських регіонів. Такі публікації можна розділити на дві категорії. Перша категорія складається зі стандартів, посібників та навчальних матеріалів для працівників гуманітарних організацій на місцях. Інші матеріали мають форму документів, призначених для надання практичної підтримки вчителям, асоціаціям чи посадовцям для реалізації освітніх послуг у надзвичайних ситуаціях.

Другий тип документів — це загальні дослідження на тему ОНС. До них належать такі довідкові документи, як, наприклад, три останні доповіді ЮНЕСКО. Перша доповідь від 2018 року про визнання кваліфікації біженців [14], друга від 2019 року про міграцію та освіту в ситуаціях переміщення [15], у третій доповіді за 2020 рік мовиться про інклюзивну освіту для всіх [16]. Є також й інші коротші дослідження, такі як, наприклад, звіт **«Stop the war on children»** за 2020 рік [17] Всесвітньої організації **Save the Children**, членом якої, до речі, є Україна. Ці дослідження проливають світло на основні тенденції в галузі освіти, проілюстровані на конкретних прикладах. У англосаксонській літературі більшість робіт належить до нормативної чи прикладної дослідницької перспективи [18, 19]. Інші аналізують інституційні дискурси про «освіту в умовах кризи» прискіпливіше та ширше у світлі сучасних процесів глобального управління [20, 21].

Щодо публікацій французькою мовою із питань ОНС, то вони включають значну частину документів, отриманих в результаті наукових досліджень із критичнішим підходом. Такий підхід прагне представити ОНС у перспективі, помістити інтерес до ОНС у ширший соціальний контекст. І це не просто питання контексту. Йдеться не лише про розуміння криз із точки зору їх локальних проявів, а й про розгляд глибших причин та дискурсів, які могли б сприяти їх виникненню. Такий тип публікацій також можна знайти у наукових журналах у галузі соціальних і політичних наук.

Франкомовні дослідження, присвячені наданню освітніх послуг під час кризи менш численні. Наприклад, у роботі М. Шелпі-ден Гамер розглядається питання про цілі ОНС [22]. Є робота, де описуються принципи ОНС в початковій школі в Косово [23], а в дослідженні М. Дорель аналізуються проблеми реалізації права на освіту в умовах надзвичайних ситуацій [24]. Ще однією цікавою роботою є дисертація А. Тапсоби [25], де дослідниця розглядає кілька тем, основними із яких є доступ до формальної освіти, якість формальної освіти, неформальна освіта, фінансове управління освітою та керівництво освітою. А. Тапсоба наголошує, що найкращим способом досягнення якісної освіти в Буркіна Фасо є неформальна освіта, особливо для сільської бідноти, районів, де держава тривалий час була практично відсутня [25]. Однак всі ці дослідження недостатньо висвітлюють особливості освіти в умовах ЗК та їх зв'язок із міжнародним гуманітарним правом.

Викладення основного матеріалу. Концепт освіти. Для того, щоб виявити, чому освіта є не просто частиною гуманітарного реагування в надзвичайних ситуаціях, зокрема в умовах збройного конфлікту, а є її четвертим стовпом, необхідно уточнити, що ми розуміємо під концептом «освіта» та розглянути її основні форми, оскільки їх застосування залежить від конкретної ситуації. ***«Навіть за найліберальнішої конституції неосвічений народ — це раб»***, — писав французький політичний діяч XVIII століття М. Кондорсе [2]. Освіта — це процес сприяння навчанню, засвоєнню знань, навичок, цінностей, моралі, переконань, звичок та розвитку особистості. Вона стосується всіх аспектів особистості: когнітивного, афективного, реляційного, етичного тощо. Освіта сформувалася як передача культурної спадщини від одного покоління до іншого. Зазвичай, коли ми говоримо про освіту, ми маємо на увазі школу та сім'ю. У минулому не було поділу освіти на окремі типи : виховання громадянина, вивчення різних дисциплін (мова, література, математика тощо), естетичне виховання, саморозвиток. Все це забезпечувала сама школа. Вона була елітарною і не допускала відповідного розмежування.

Проте, починаючи із XVIII століття суспільство намагається розвивати освіту поза традиційної системи форматів освіти з метою соціального прогресу. Сьогодні в умовах фрагментарності знань та множинності напрямків їх розвитку, що спостерігаємо в наших суспільствах, школа вже не в змозі поєднати ці всі форми освіти. В певному сенсі можна сказати, що більше немає єдиної освіти, а є одночасні та паралельні, якщо не сказати конкурентні форми освіти. Кваліфікація типів освіти за визначенням була розроблена ЮНЕСКО у 1975-1978 роках та знову оновлена у 2011 році та включена до сфери дії **Міжнародної стандартної кваліфікації освіти (МСКО)** [26]. Таку класифікацію різних видів освіти можна застосувати до

різних країн і використовувати для полегшення порівняння та визначення іноземних кваліфікацій одного й того ж рівня. Згадаймо ці визначення.

1. Формальна освіта — це свідомо освіта, інституціоналізована та спланована державними й визнаними приватними органами, яка в сукупності становить формальну систему освіти в країні. Тому програми формальної освіти реалізують та керують ними національні уряди та ведуть до акредитації результатів навчання. Після завершення циклу формальної освіти людина здобуває певну сукупність законодавчо встановлених прав (право займатися оплачуваною професійною діяльністю за профілем пройденого курсу, займати вищу посаду, вступати до навчальних закладів вищого рангу...). Формальна освіта відбувається в освітніх та навчальних закладах. Вона, зазвичай, структурована навчальними цілями та завданнями, а процес навчання, як правило, проходить під керівництвом педагога. У більшості регіонів світу формальна освіта є обов'язковою до певного віку і зазвичай, ділиться на освітні етапи, такі як дитячий садок або материнська школа, початкова чи елементарна та середня школа. Професійна освіта, особливі освітні потреби та деякі аспекти освіти для дорослих також часто визнаються частиною формальної системи освіти [26].

2. Неформальна освіта (НФО) є доповненням чи альтернативою формальній освіті. Сьогодні під НФО зазвичай розуміють організоване навчання, що здійснюється поза визнаними навчальними закладами, часто орієнтоване на дітей та молодь, які не відвідують школу, і воно надає другий шанс тим, хто пропустив або не закінчив школу. Програми НФО часто розглядають як гнучкіші, з менш кваліфікованими викладачами, простішою навчальною програмою та іншими навчально-методичними матеріалами, аніж у формальних школах [26].

3. Інформальна освіта — це безперервний процес, що відбувається в повсякденному житті, під час якого кожна людина набуває та накопичує знання, навички, настанови та ідеї з повсякденного досвіду та впливу навколишнього середовища вдома, на роботі, на відпочинку; на прикладі сім'ї та друзів; під час подорожей, читання газет та книг; або прослуховування радіо, перегляду фільмів або телебачення. Будь-який досвід, який впливає на те, як людина думає, відчуває чи діє, може вважатися освітою свідомою чи несвідомою, навмисною чи ненавмисною. Загалом, інформальна освіта є неорганізованою і часто безсистемною, проте на неї припадає більша частина всього навчання людини протягом усього життя, включаючи навчання навіть високо «освіченої» людини. Інформальна освіта не регулюється і не сертифікується урядом, вона, як правило, менш структурована і має нерівномірну якість [26]. Рівень інформальної освіти залежить від рівня розвиненості суспільства, в якому живе людина, а також від того наскільки це суспільство дбає про кожну людину, опікується нею.

Такі різні форми освіти — формальна, неформальна та інформальна — доповнюють та посилюють одна одну у широких рамках навчання протягом усього життя. Сьогодні цілі освіти все більше охоплюють нові ідеї, такі як свобода учнів, критичне осмислення поданої інформації, навички, необхідні для сучасного суспільства, емпатія та складні професійні вміння.

Інтерес до питання освіти почав зростати після Другої світової війни, коли навколо освіти сформувалася своєрідна глобальна свідомість [27]. Ідея цього глобального зобов'язання полягала насамперед у тому, щоб гарантувати безпеку людини від війни шляхом закладання у свідомість людей паростків миру, миру, встановленого на основі інтелектуальної та моральної солідарності людства [27, с. 5]. Згодом роль освіти буде переглянута як основа для соціалізації людини [27]. Освіта дозволяє підготувати людину до життя всебічно, підняти її до бажаної висоти [27, с. 37], закласти в неї всі людські досягнення, щоб людина повністю відповідала вимогам свого часу, щоб набуті знання змушували людину рухатись вперед, а не тупцювати на місці [там само].

На додаток до цієї кардинальної функції соціалізації людини освіту розглядають також як каталізатор інших сфер життя суспільства, що змушує Г. Байємі стверджувати, що існує сильна кореляція між освітою та економічним зростанням, індивідуальним доходом, а також соціальним прогресом країн, як розвинених, так і країн, що розвиваються [28, с. 162]. На думку цього автора, така ситуація пояснюється тим, що в освіті цінують фактор праці, під яким розуміють всю інтелектуальну та ручну діяльність, необхідну для товарів та послуг [там само]. У цьому сенсі освіта, як і раніше, розглядається як основа для розвитку людського капіталу. Ці міркування призведуть до мобілізації зусиль усього світу на користь розвитку освіти.

Право на освіту закріплене у статті 26 Загальної декларації прав людини [1] та статті 13 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права [29]. Зокрема, в пакті стверджують, що держави зобов'язані дотримуватися, захищати та здійснювати право на освіту щодо кожної з її «істотних характеристик» (**наявність, доступність, прийнятність, адаптованість**). З метою повного здійснення такого права: початкова освіта має бути обов'язковою та безоплатною для всіх, середня освіта має бути загальнодоступною для всіх; вища освіта має бути однаково доступною для всіх на основі індивідуальних здібностей; також має активно здійснюватися розвиток системи освіти на всіх рівнях та постійно покращуватись матеріальне становище викладацького складу [29]. Визнання права на освіту та зобов'язання щодо захисту прав дітей включено до Хартії основних прав Європейського Союзу [30], Договору про Європейський Союз [31], Лісабонського договору [32] та Європейського стовпа соціальних прав [33].

У 2015 році завершився термін, визначений для цілей програми «Освіта для всіх» [34] та **Цілей розвитку тисячоліття**, сформульованих у 2000 році [35]. У травні 2015 року в Інчхоні (Південна Корея) відбувся Всесвітній форум з питань освіти, на якому було підбито підсумки за 15 років [36]. Тоді ж була прийнята Декларація, де було намічено конкретні кроки щодо вирішення решти проблем на період до **2030 року**, які найшли відбиток у новому плані дій [37]. Такий новий план дій під назвою «**Цілі сталого розвитку**» (ЦСР), відомі також як «**Глобальні цілі**», був ухвалений 25 вересня 2015 року на Саміті ООН зі сталого розвитку. ЦСР визначають ключові напрямки розвитку країн до 2030 року. Вони нараховують 17 Глобальних цілей, яким відповідають 169 завдань [37].

Концепція освіти в кризових та надзвичайних ситуаціях (ОНС)

Питання ОНС вийшло на перший план у 1990-х роках у зв'язку із концепцією «складних гуманітарних надзвичайних ситуацій». Було написано кілька книг про освітні програми у кризових ситуаціях у Боснії, Руанді, Сомалі та Судані: наприклад, «Швидке освітнє реагування у складних надзвичайних ситуаціях» [38] або «Освіта як гуманітарна відповідь» [39]. Концепція ОНС визначає освіту як необхідний сектор реагування на надзвичайні ситуації. *«ОНС — це негайна гуманітарна відповідь на конфлікт»* [40, с. 45].

У ЮНЕСКО надзвичайну ситуацію у сфері освіти визначають як кризову ситуацію, що виникла внаслідок конфліктів чи лих, які дестабілізували, дезорганізували або зруйнували систему освіти, і яка потребує комплексного процесу підтримки країн, що перебувають або виходять із кризи [22]. ЮНІСЕФ, і собі, використовує термін «надзвичайна ситуація» в ще ширшому сенсі, включаючи стихійні лиха (повені та землетруси), антропогенні кризи (громадянські війни та збройні конфлікти), а також «надзвичайні ситуації, що викликають стурбованість» (ВІЛ/СНІД, крайня бідність та безпритульні, діти) [22]. А в Доповіді Комітету з прав дитини за підсумками загальної дискусії про право дитини на освіту «надзвичайні ситуації», що впливають на освіту, визначають як будь-яку ситуацію, в якій природні або антропогенні катастрофи руйнують на короткий проміжок часу нормальні умови життя, освітні установи та структури догляду за дітьми, чим порушують, ускладнюють або затримують реалізацію права на освіту [41, с. 16]. Такі ситуації можуть бути викликані, зокрема, збройними конфліктами — як міжнародними, включаючи військову окупацію, так і неміжнародними — постконфліктними ситуаціями та всіма видами стихійного лиха [там само].

Самий концепт ОНС було сформовано на основі низки неявних припущень, які все ще дуже живі у гуманітарних колах. Перше припущення полягає в тому, що освіта може бути потужним інструментом для просування прав людини та захисту довкілля.

Тобто, освіта може допомогти врятувати життя, створюючи безпечні осередки, де діти можуть бути захищені від експлуатації та отримати психологічну підтримку [22].

Хоча таке припущення регулярно спростовують як факти, так і різні дослідження [42, 43]. Школи можуть бути залежно від контексту об'єктами збройних нападів, місцями призову в армію, а також місцями відтворення фізичного, соціального та морального насильства. Віра в те, що добре розроблені освітні програми можуть зіграти позитивну роль під час кризи, залишається широко поширеною [44]. Така віра викликає почуття терміновості та відповідальності. Таке переконання передає бачення школи як ідеалізованої, деполітизованої та автономної від більш широкого соціального поля. Воно також ґрунтується на правовому світогляді, який розглядає доступ до освіти для всіх як невіддільну частину права [44].

Друге припущення розглядає соціальну та політичну нестабільність у термінах «фаз» (конфлікт, надзвичайна ситуація, постконфлікт), дотримуючись сегментованого, технічного та механічного підходу [22].

У 2007 році освіта була визнана Організацією Об'єднаних Націй самостійною галуззю надання надзвичайної допомоги в рамках глобальної реформи гуманітарного сектору [45]. Визначена як четвертий стовп гуманітарної допомоги, поряд із продовольством, житлом та охороною здоров'я, її нині міжнародні інституції розглядають як найважливіший засіб порятунку життя. Як бачимо, визнання ООН четвертою складовою гуманізму є частиною досить тривалого розвитку, що перебуває на перетині двох процесів. Перший пов'язаний із соціальним конструюванням освіти як предмета міжнародної турботи, а другий – із розширенням і стандартизацією гуманітарної сфери.

Чи то як захист дітей від загального насильства, чи то як система навчання, орієнтована на мир, освіта в кризових ситуаціях сьогодні узаконює нові форми втручання в освітню сферу. У центрі зон конфлікту такі форми втручання в освіту набувають форми рекреаційних просторів, створених як місця захисту, психосоціальної підтримки та підвищення поінформованості дітей із різних питань (ВІЛ/СНІД, протипіхотні міни, гігієна та здоров'я [22]).

Знаходячись на периферії уваги країн, занурених у конфлікт, у гуманітарних зонах освітню допомогу організовують навколо підтримки шкіл для біженців, які в деяких випадках стали справжніми паралельними системами освіти, де викладають навчальні програми країн походження, сподіваючись на швидку репатріацію. Нарешті, у так званих постконфліктних ситуаціях вони набувають форми прискорених курсів, що дозволяють дітям повернутися до формальної шкільної системи, сприяють зміцненню постраждалих від війни шкільних структур, підтримці реформи освітньої політики та системи освіти на урядовому рівні [46].

Дійові особи освіти в надзвичайних ситуаціях. Питання про дійових осіб є центральним для розуміння сенсу здійснення права на освіту у надзвичайних ситуаціях.

А. Держави та міжурядові установи. У 1945 році певна кількість держав вирішила створити міжнародну організацію, яка могла б гарантувати мир на глобальному рівні та дотримуватися норм, які держави встановили для себе, поважаючи при цьому національний суверенітет кожної держави. Безумовно йдеться про ООН. Місія ООН викладена у першій статті Статуту ООН, також відомого як Сан-Франциська хартія, звучить так: *«досягнення міжнародного співробітництва у розв'язання міжнародних проблем економічного, соціального, культурного чи гуманітарного характеру, а також у заохоченні та розвитку поваги до прав людини та основних свобод для всіх, без відмінності раси, статі, мови чи релігії»* [9, Преамбула]. Конфлікти інтересів між державами часто ускладнюють виконання такої місії. Є декілька міжурядових органів, які залежать від ООН або пов'язані з нею. Це міжурядові організації, а це означає, що їх мандат ґрунтується на попередніх угодах між державами. Наприклад, завданням Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН) є забезпечення дотримання Женевської конвенції 1951 року про статус біженців у тих країнах, де вона ратифікована [47].

Це зовсім не свідчить про те, що цей орган залежить від держав-підписантів, навпаки, він здійснює контроль над ними, проводить розслідування, формулює рекомендації або часом пише вбивчі звіти, втручається на місцях у певних контекстах. Але він не може виходити за суворі рамки свого мандата, встановленого урядами. У 1980 році ООН створила **Відділ розвитку та досліджень питань політики Управління з координації гуманітарних справ (УКГС) ООН**, завданням якого є координація різних заходів таких організацій, як **ВООЗ, ЮНІСЕФ та Світовий банк**.

Необхідно зазначити також важливу роль Європейського Союзу і Ради Європи в галузі ОНС. Великі міжнародні організації, кожна із яких має свої особливості, діють скоординовано як щодо методів, так і щодо фінансування. Не слід забувати, що питання міжнародної допомоги є центральним для гуманітарної діяльності, зокрема для освіти. Проблема визнання фундаментального права на освіту для осіб, які перебувають у надзвичайних ситуаціях, є також фінансовою [46].

Двома основними агенціями у світі, що опікуються освітою у надзвичайних ситуаціях, є **Організація з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) та Дитячий Фонд ООН (ЮНІСЕФ)**. Вони мають зовсім різні місії та поєднують просування освіти у галузі надзвичайних ситуацій із роботою на місцях та збиранням коштів. ЮНІСЕФ опікується прогресом та забезпеченням права на освіту у надзвичайних ситуаціях [24].

Вона відповідає виключно за ці питання та тісно співпрацює з ЮНЕСКО. ЮНЕСКО діє у ширших рамках, зокрема, на висхідному рівні, але її досвід у галузі надзвичайних ситуацій зростає, сприяючи формуванню іншого погляду на реагування на надзвичайні ситуації, який більше не відокремлений від перспективних освітніх концепцій. Ці різні агенції не завжди діють однаково, але там, де це можливо, вони співпрацюють [24].

Прикладом такої їхньої ефективної кооперації може служити діяльність ЮНЕСКО та ЮНІСЕФ в Україні, де вони співпрацюють, починаючи із 2014 року, як реакція на війну Росії проти України. Проте *«саме держави, особливо наймогутніші, тримають у руках політичні та фінансові ключі від міжнародних урядових організацій»* [24, с.169]. Зіткнувшись із такою реальністю, НУО повинні організувати ефективну контрсилу. Це ще більш вірно в умовах надзвичайних ситуацій, де присутність НУО відіграє центральну роль.

Б. Неурядові організації. Неурядова організація — це незалежна організація, діяльність якої становить загальний інтерес. Існують НУО на всіх рівнях втручання: місцевому, національному, регіональному та міжнародному. Але всі вони є приватними організаціями, які не мають жодних відносин інтересів із державою і метою яких не є отримання прибутку. Що стосується захисту людської гідності, то тут існує велика кількість НУО і їхня діяльність надзвичайно цінна. Вони дозволяють отримувати точну інформацію про різні ситуації. Вони можуть чинити тиск на уряди або міжнародні органи, коли це необхідно, та здійснювати конкретні дії у сферах своєї компетенції.

Таким чином, деякі НУО роблять свій внесок в ефективність реалізації права на освіту. Декілька міжнародних НУО активно працюють у цій галузі у співпраці з місцевими або національними НУО. Численність учасників іноді перешкоджає об'єднанню інформації та координації методів втручання. В інтересах підвищення ефективності різні організації, як урядові, так і неурядові, повинні мати можливість співпрацювати. Саме об'єднання цих різних суб'єктів за підтримки держав, де це можливо, дає змогу оптимізувати їх дії. Щодо ОНС, то у 2000 році було створено **Міжвідомчу мережу з освіти в галузі надзвичайних ситуацій (The International Network for Education in Emergencies, INEE)** [48].

Мережа INEE була створена під час стратегічної сесії з освіти у надзвичайних та кризових ситуаціях на Всесвітньому форумі з освіти в Дакарі у 2000 році. Мета – сприяти обміну інформацією та досвідом між різними учасниками для підвищення ефективності дій на користь освіти у надзвичайних ситуаціях. Її діяльність також спрямована на покращення розуміння проєктів донорами для поліпшення стратегій фінансування.

Поява цих нових структур показує як масштаб проблеми, з якою ми стикаємося, так і бажання реалізувати програми навчання у надзвичайних ситуаціях.

Мало того, слід підкреслити, що одним із основних завдань НУО також є нагадування державам про їхню відповідальність, а саме, що згідно зі статтею 28.1 Конвенції, яка застосовується до всіх дітей без дискримінації, *«освіта повинна бути доступною для дітей. Держава не може відмовити жодній дитині в праві на освіту на своїй території»* [9].

Таким чином, такі організації покладаються на міжнародні стандарти для легітимації своїх дій і вони беруть у цих діях ефективну участь, навіть якщо вони не пов'язані цими стандартами. НУО, які не спеціалізуються на освіті, також відіграють важливу роль, наприклад, **World Food Programme (WFP)**, яка забезпечує харчування дітей у шкільних їдальнях. Тому ми можемо бачити, що коли в надзвичайних ситуаціях держава, яка є головною дійовою особою для забезпечення права на освіту, не діє, виникає необхідність у допомозі певної групи суб'єктів, співпраця та взаємодія яких забезпечує належні відповіді на проблеми ОНС. Справді, складність надзвичайних ситуацій потребує узгодження міжнародних нормативних вимог з обмеженнями на місцях. На початку двадцять першого століття та й сьогодні видно, що гуманітарні організації все ще дуже несміливо ставляться до права на освіту. Це одна із причин, через яку INEE вирішив встановити мінімальні стандарти, дотримуючись таким чином означеного підходу, але адаптуючи його до проблеми освіти в надзвичайних ситуаціях.

Мінімальні стандарти освіти в надзвичайних ситуаціях

Мінімальні стандарти ОНС є ключовою віхою у реалізації права на освіту для всіх у надзвичайних ситуаціях [49]. Їх було розроблено INEE у 2004 році та оновлено у 2010 році після консультативного процесу за участю понад 3500 осіб із 52 різних країн (національні органи влади, практики, дослідники та інші фахівці у галузі освіти). Довідник мінімальних стандартів INEE – це нормативний документ, який містить 19 стандартів, що впливають із права на освіту, гарантованого міжнародним правом у галузі прав людини, гуманітарним та біженським правом. Кожен стандарт супроводжується ключовими діями та рекомендаціями. Довідник із мінімальних стандартів INEE доступний 22 мовами й використовується у більш як 110 країнах. Він призначений для використання на всіх етапах реагування на надзвичайні ситуації. Методичні вказівки, що містяться в довіднику, спрямовано на підвищення якості готовності, реагування та відновлення у сфері освіти; розширення доступу до безпечних та актуальних можливостей навчання; забезпечення чіткої підзвітності та спільної координації при наданні цих послуг.

Такі стандарти дозволяють швидше реагувати на ситуацію у сфері освіти, полегшують співпрацю між суб'єктами, а також спрощують оцінку ситуацій. Поряд із цими стандартами визначено індикатори для вимірювання різних аспектів реалізації освіти. Індикатори – це статистичні або інші інструменти, що визначають рівень досягнення стандарту. Це інструменти для вимірювання якісних або кількісних показників, а також для поширення інформації про стандарти. Індикатори дозволяють виміряти розрив між стандартами та конкретними ситуаціями. У випадку, коли цих стандартів не може бути досягнуто, необхідно зрозуміти причину та адаптувати їх до реальності, зберігаючи при цьому вірність основним принципам.

Мінімальні стандарти фактично знаходяться на півдорозі між прагматичною гуманітарною логікою та більш абсолютистською логікою прав людини. Мета їх полягає в тому, щоб встановити фундаментальні норми, але адаптувати їх вимоги до унікального характеру ситуацій, що розглядаються. Наприклад, було б недоцільно забороняти всю дитячу працю в економічних ситуаціях, коли діти відіграють центральну роль у виживанні населення. Вони пришвидшують відновлення освітнього процесу формального чи неформального. Мінімальні стандарти ґрунтуються на принципі, що люди, які постраждали від лиха, мають право на гідне життя.

Таким чином, ми виявили джерела ОНС, її зміст, познайомилися із міжнародними стандартами, якими вона керується, встановили дійових осіб, які допомагають реалізувати право на освіту в умовах надзвичайних ситуацій, зокрема в умовах збройного конфлікту, що є предметом нашого дослідження. Тепер виникає нагальна потреба встановити, який зв'язок існує між освітою і конфліктом. Чи завжди освіта лише позитивно впливає на вирішення конфлікту (про що ми говорили вище), чи можлива ситуація, коли освіта може навіть сприяти його виникненню? Це питання нас цікавить ще й у зв'язку із нинішньою російсько-українською війною.

Дискурси війни проти діалогів миру або зв'язок між освітою та конфліктами

Організація Об'єднаних Націй була створена насамперед для того, щоб покінчити із лихом війни, обіцяючи майбутнє вільне від терору [9, Преамбула]. ООН заснували, щоб допомогти збудувати це майбутнє. Архітектори нової системи міжнародних взаємовідносин розуміли, що Друга світова війна, хай там які були її безпосередні причини, стала можливою, головним чином, через неадекватність порозуміння. У Статуті ООН 1945 року визнається, що протягом усієї історії взаємне нерозуміння між народами призводило до насильства і що міцний мир може бути побудовано тільки на основі освіти, оскільки війни починаються в умах людей, саме в умах людей має будуватися захист миру [там само].

Але і сімдесят сім років потому жахи війни все ще з нами. Не пробуджуючи совість людства і не мобілізуючи ефективні заходи у відповідь, руйнівні наслідки війни для освіти залишаються практично безперечними, а міжнародна спільнота відвертається від її жертв. Це означає, що не всі зв'язки між збройними конфліктами та освітою є односторонніми, себто виключно позитивними. Хоча системи освіти можуть бути потужною силою, що сприяє миру, примиренню та запобіганню конфліктам, вони часто також підживлюють насильство і використовуються зовсім не для розвитку взаємної поваги та критичного мислення.

Дослідження також показують, що освіта може закріпити нетерпимість, створити ситуацію залякування і посилити соціальну напругу, яка може призвести до громадянських конфліктів і насильства [42, 43, 44]. Освіта є часто визначальним фактором збагачення, впливу та влади. Нерівність у доступі до освіти може призвести до іншої нерівності — у доходах, у зайнятості, у здоров'ї та харчуванні, а також у політичних позиціях, що може стати важливим джерелом конфлікту. Шкільне навчання може потенційно сприяти конфлікту, відтворюючи або посилюючи дискримінацію, відчуження, соціальну поляризацію, етнічну чи релігійну ідентичність, ідею агресивної маскулінності, страху та мілітаризму.

Тобто освіта може використовуватися не за призначенням — вчити людським цінностям: миролюбству, солідарності, гуманізму, а щоб посіяти в головах молоді насіння майбутніх конфліктів. Історія показала нам, що геноцид та інші звірячі злочини можуть починатися зі слів вчителя. *«У всьому світі публічний дискурс став грубим, демократичні цінності знаходяться під загрозою, а соціальна згуртованість підірвана. Це особливо тривожно, якщо врахувати, що масове насильство ніколи не відбувається без мови ненависті. Це паливо, яке дозволяє вогню розгорітися — і це пряма загроза нашій спільній справі миру, стабільності, сталого розвитку та людської гідності»*, — заявив у червні 2019 року Генеральний секретар ООН Антоніу Гутерреш [50].

Наочним прикладом такого розпалювання ненависті є Росія. Розглянемо детальніше цей випадок російської пропаганди, оскільки він стосується нас українців безпосередньо, щоб зрозуміти, як освіта в Росії сприяла і сприяє війні проти України. Дійсно, у нинішній Росії, яка 24 лютого 2022 року розпочала широкомасштабне вторгнення в Україну, навіть освіту роблять відповідною до офіційного російського дискурсу. Після ЗМІ офіційний дискурс про війну в Україні нав'язують російській системі освіти, починаючи із дитячого садка і закінчуючи університетом. Російський уряд прагне контролювати будь-які розповіді про так звану воєнну спецоперацію, яку він проводить в Україні, (яка насправді є війною), і не терпить жодного інакомислення. Навіть ставити питання про

спецоперацію як про війну вважається злочином і може каратися ув'язненням. Тому і викладачі, і студенти в Росії мають дотримуватись офіційного дискурсу. У школах та університетах учні та студенти повинні заучувати слова дуже довгої промови Путіна про історію України. Такий напрямок пропаганди на молодь мав сильний психологічний вимір у часи холодної війни і Кремль знову використовує його, щоб спробувати виправдати свою війну в Україні.

Пропаганда, спрямована на молодь, не є чимось новим у Росії. Коли більшовики прийшли до влади у 1917 році, вони запровадили військово-патріотичне виховання, щоб підготувати нове покоління до війни. У брежнєвський період, з 1964 по 1982 рік, акцент було зроблено на перемозі Радянського Союзу над нацистами в тому, що Росія продовжує називати «Великою Вітчизняною війною». Героїчні історії про самопожертву під час Великої Вітчизняної війни використовували й використовують нині для виховання у дітей відданості Росії. Чи то заходи в молодіжних групах, чи в більш формальному освітньому середовищі, молоді було дано чітке послання про те, що на них лежить відповідальність за збереження пам'яті про перемогу, завойовану їхніми батьками, бабусями та дідусями.

Сам факт мілітаризації населення вже є злочинним, адже він готує мільйони мешканців РФ йти воювати чи, щонайменше, толерувати війну проти України.

Особливо це стосується дітей і підлітків, які через вік не можуть адекватно оцінити загрози та чинити спротив режиму. Крім того, свідомі політика мілітаризації освітньої сфери з часом може призвести до масового залучення підлітків до війни, що є також міжнародним злочином. Це є пропаганда ненависті до українців, яких треба «перемогти за будь-яку ціну для порятунку російської цивілізації», а потім «денацифікувати» – знищити.

І це вже не просто патріотичне виховання, а справжня цілеспрямована державна політика мілітаризації дітей та підготовка покоління, що підростає, до участі в збройній агресії проти України. В ЗМІ вже ширяться новини про те, що до лав російських збройних сил начебто залучаються неповнолітні з так званих «патріотичних гуртків» ОРДЛО. А «денацифікація», як офіційна мета агресії з боку РФ, взагалі має ознаки геноциду. Адже по суті це заперечення права на існування української нації. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 1951 року передбачає покарання не лише за здійснення геноциду, а й за відверте публічне підбурювання до скоєння геноциду [51]. А російська пропаганда всіх рівнів провадить саме таке навчання. Фактично через інструмент освіти РФ вкладає дітям у голови схвалення політики геноциду українців як державної політики, що є злочином і порушенням міжнародного гуманітарного права, адже Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах

наголошує на тому, що держави учасниці повинні забезпечувати неучасть у військових діях дітей [52].

Звичайно, люди ненавидять із різних причин: тому що вони чогось прагнуть (грошей, влади, нафти, Божого царства на землі тощо) або тому, що вони переконані, що їх образили (або хтось із їхніх родичів постраждав тощо). Але слід також визнати, що трапляються випадки, коли деякі люди ненавидять без будь-якої конкретної причини і без будь-якого конкретного інтересу. Вони ненавидять цілі категорії людей, які не зробили їм нічого поганого або навіть яких вони до ладу не знають; вони не хочуть отримати від цієї ненависті жодної вигоди, і навіть навпаки вкладають у свою ненависть багато ресурсів, не сподіваючись на повернення інвестицій. Тому можна сказати, що існує ненависть, яка не піддається розрахунку передбачуваних причин та очікуваних наслідків, безпричинна ненависть, яка не має жодного інтересу, ненависть, яку вирощують як декоративну рослину, не сподіваючись отримати від неї плоди, якою милуються, як картиною на стіні, одним словом, це самодостатня ненависть, ненависть до краси самої речі. Ненависть тоді такі люди розглядають як зброю та силу, яким вони поклоняються.

Так певною мірою виглядає ненависть росіян до українців. Адже українці не зробили росіянам нічого поганого. Але ненависть росіян до українців була десятикратно посилена цілеспрямованою пропагандою. Ґрунт, на якому росло таке дерево ненависті, ретельно обробляли й поливали, починаючи зі школи, керуючись пристрасним почуттям навмисно деформованого патріотизму.

Хоча є випадки, коли почуття ненависті сприймають позитивно. **«Є щось прекрасне в такій ненависті до інших, до тих, хто не підтримує те, що ти підтримуєш»**, — сказав одного разу Михайло, 22 роки, уболівальник белградської футбольної команди «Партизан» 20 січня 1990 [Цитата з 53, с. 1]. На нашу думку, такі його слова можуть означати, що в деяких випадках відверта ненависть краще, ніж підсолоджені нещирі лестощі чи просто брехня. Росія, прикриваючись фальшивим гаслом звільнення України від вигаданих українських нацистів, розпочала проти неї цю загарбницьку війну.

Тому, все вище зазначене ще раз підтверджує, що у будь-якому конфлікті війна слів, як правило, передує і випереджає стрілянину зі зброї. Ми побачили, що в Росії не існує жодного діалогу між громадянським суспільством і монологами прибічників війни. Ми спостерігаємо посилення фашистської ідеології російської влади, що віддзеркалює її бажання зробити однорідною як ідентичність самих росіян, так і ідентичність українців, яка в останній інстанції заперечується ними як інакша. «Українці і росіяни — це один народ», — говорив Путін. Разом із тим для росіян українців в Україні не повинно бути.

Відбулося масове «згвалтування свідомості» росіян політичною пропагандою. Численні злочини, вчинені російськими окупантами в Україні, і які вони ще продовжують вчиняти, було ініційовано й вони готувалися багато років російським войовничим політичним дискурсом, який зрештою призвів до відкритої війни проти України.

Кремлівська влада впала в безпрецедентну лютість, щоб загнати назад Україну мов худобу до російського хліва і повернутися до свого химерного «золотого віку російської імперії» — імперії зла. Єдина мета Росії у цій війні — це знищення українців як етносу або перетворення їх на малоросів, із якими будь-який діалог є виключеним. Чи означає це, що мир між Україною і Росією неможливий? Перед такими цивілізаційними конфліктами ми схильні бути песимістами і утримаємося від будь-яких прогнозів. Хоча, як патріоти ми прагнемо лише перемоги України над Росією.

Таким чином, взаємозв'язок між словесним і фізичним насильством, який став предметом обговорення, постійно повертає нас до безпосередньої та вічної реальності мови, коли вона використовує слова війни, слова ненависті. В російсько-українській війні мирне врегулювання означало б для росіян сісти за стіл перемовин з українцями, які є для них заклятими ворогами, і які повинні були б бути, за їхньою логікою, вже давно вбитими і чиє біологічне знищення було замислене ними як сенс існування війни. Те ж саме стосується українців. Їм іще важче сісти за стіл перемовин. Адже росіяни вважають Україну, її народ, її мову та культуру «вигаданими», «штучними», «проектами західних спецслужб»; українців — субетносом росіян; українську мову — діалектом; український проєкт нежиттєздатним; українську націю — «неісторичною», «недержавною», не здатною до самостійного державотворення, без власного обличчя, національної ідеї, без традицій демократії та свободи, що не зробила суттєвого внеску в європейську та світову культуру; Українську державу — державою, що не відбулася.

Коли на кону конфлікту стоїть питання — або росіяни знищать українців або українці — росіян, важко знайти вихід шляхом міжнаціонального примирення, тому що риторика російської війни проти України легітимізує війну цивілізацій. Але — це лише наші емоції. Не йти на жодні перемовини було б егоїстично і нерозумно. Є термінові гуманітарні питання: полонені, поранені, діти, літні люди, жінки, життєзабезпечення і т.д. котрі слід терміново вирішувати, зокрема, на основі міжнародного гуманітарного права. Отже, як би важко там не було, переговори потрібно вести. Результатом їх могло б бути, наприклад, тимчасове припинення вогню. Хоча нам усім хочеться тільки перемоги. Але смак перемоги у цій війні будь-якої зі сторін буде мати гіркий присмак для обох сторін.

На думку деяких спостерігачів, перемир'я, а потім мирні договори виключають сьогодні у цій війні остаточно переможених і не віщують нічого доброго для світової спільноти доти, доки путінський режим не буде знищено остаточно.

Тому що, як сказав французький філософ М. Фуко, :*«саме мир, крутячи свої малюсінькі коліщата, тихенько породжує війну»* [Цитата за 54, с. 3], тобто, що політика є продовженням війни, змінивши, таким чином на протилежне значення вислову К. Клаузевіца, прусського військового теоретика 19 століття, що *«війна є продовженням політики іншими засобами»* [Цитата з 53, с. 11]. Інакше кажучи, ми повинні самі побачити, розгледіти й розпізнати війну, яка ховається під маскою миру, яка «шифрується» під мир. А це означає, що тоді *«ми воюємо один із одним. Фронт битви проходить через усе суспільство безперервно і постійно і саме цей фронт битви змушує нас стати на той чи інший його бік. Немає нейтрального суб'єкта. Ми обов'язково для когось є супротивником»* [53, с. 114].

У російсько-українській війні не повинно бути байдужих чи пацифістів, кожен повинен чітко визначити свою позицію, тому що це загарбницька агресія.

Однією із причин російсько-української війни, як ми переконались, є україноненависницький дискурс російської освіти. Росія роками «перевиховує» своїх освітян, перш ніж ті почнуть виховувати дітей. За висвітлення історичної правди, пацифістські погляди чи навіть написи на одязі загрожує штраф або ув'язнення. Разом із цим влада РФ робить усе, щоб русифікувати освітній процес в Україні: «перевідкриває» школи на тимчасово окупованих територіях і навіть у таких гарячих точках бойових дій як Маріуполь, а ще планує відправляти вчителів Харківської, Херсонської та Запорізької областей у літні «табори перекваліфікації» в окупованому Криму. Освіта – один із потужних інструментів російської пропаганди поряд із релігією та медіасферою, націлений на «правильне» виховання громадян РФ, тобто на виховання в душі ненависті до всього українського, демократичного, прозахідного.

Тому школи мають кинути виклик фундаменталістським переконанням, навчаючи альтернативних реалій і заохочуючи учнів розвивати стійку ідентичність, засновану на почутті миролюбства і безпеки.

«Для підтримки людської гідності потрібне широке поширення культури та освіти серед усіх людей на основі справедливості, свободи та миру; тому на всі народи покладено у цьому відношенні священний обов'язок, який слід виконувати у душі взаємної співпраці» [10, с. 1].

Право на освіту під час збройного конфлікту. Роль міжнародного гуманітарного права

А. Війна і права людини. Право на освіту зберігається і під час ЗК. Студенти та викладачі у воєнний час захищені правом. І це може здатися дивним. На перший погляд, війна і права людини несумісні, це дві протилежності: саме війна є тим місцем, де такі права найбільше порушуються, де їхні стосунки, здається, зводяться до цього первинного антагонізму — перше було б запереченням другого. Війна порушує права, а права передбачають мир, отже, відсутність війни – це умова реалізації прав. І тут нам слід згадати, що, попри видимість, війна – це не стан беззаконня, де все дозволено, а унормований, кодифікований простір. Права людини обговорюють і під час війни, звичайно, щоб засудити їх порушення, хоча порушення правил не є доказом їх відсутності, але також і до війни, тому що деякі конфлікти виправдовують захистом прав місцевого населення чи так званими правозахисними діями.

Права людини в ситуаціях ЗК більше не є абстрактними, гіпотетичними та бажаними правами, в які потрібно було б вірити, щоб вони існували — принаймні у свідомості деяких. Сьогодні вони існують як міжнародні правові зобов'язання, закріплені в численних текстах, які ратифікувала майже кожна держава на планеті та які відповідають двом чітко визначеним зводам міжнародного права: міжнародному гуманітарному праву (МГП) та міжнародному праву в галузі прав людини (МППЛ), які захищають права людини під час ЗК.

Б. Конфлікти — драматична реальність людства

Після Другої світової війни міжнародна спільнота стала свідком появи нових форм конфліктів: етнічних, внутрішніх, міжнародних, інтернаціоналізованих, конфліктів між державними та недержавними збройними силами, такими як, наприклад, терористичні угруповання. Кількість конфліктів останнього типу зростає швидше [56]. При цьому методи та засоби боротьби стають дедалі витонченішими, змінився сам характер конфліктів. Сьогодні конфлікти стають смертоноснішими для цивільного населення, особливо для дітей, і руйнівнішими для інфраструктури, такої як школи. Конфлікти також стають дедалі тривалішими. Справді, середня тривалість конфлікту становить близько 10 років [57]. Хоча більшість біженців залишають свої країни з наміром швидко повернутись додому, середня тривалість вигнання біженців становить 17 років [57]. Багато недавніх конфліктів тривали десятиліттями та продовжуються досі, наприклад, в Іраку (16 років), Афганістані (35 років), Демократичній Республіці Конго (21 рік) та Сомалі (28 років) [58]. Конфлікти можуть бути замороженими як, наприклад, на території Придністров'я або Косово.

Але часто це лише питання часу, перш ніж вони спалахнуть знову. Крім того, жодна частина світу, схоже, не застрахована від конфліктів, навіть якщо демократичний характер держави видається найважливішою гарантією миру.

Тому важливою є сутність міжнародного гуманітарного права та його роль у захисті прав людини під час збройних конфліктів.

В. Визначення міжнародного гуманітарного права

Термін «міжнародне гуманітарне право» виник відносно недавно. Він був запропонований Ж. Пікте [59], доктором права в Женевському університеті, який багато років працював високопоставленим співробітником Міжнародного Червоного Хреста і був прийнятий Міжнародним комітетом Червоного Хреста (МКЧХ), який визначає його так: *«Під міжнародним гуманітарним правом, що застосовується у збройному конфлікті, МКЧХ має на увазі ті міжнародні норми договірного або звичайного походження, які спеціально призначено для регулювання гуманітарних проблем, що виникають безпосередньо внаслідок міжнародних або неміжнародних збройних конфліктів, і які обмежують із гуманітарних причин право сторін у конфлікті використовувати методи та засоби ведення війни за своїм вибором або захищати осіб та майно, на яких впливає або може вплинути конфлікт»* [60, с. 15].

Зі свого боку, ООН використовує термін «міжнародне право збройних конфліктів», який було прийнято та визначено у статті 2 [61] Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року щодо захисту жертв міжнародних збройних конфліктів [62] (Протокол I) (1977 рік) [63]. Відповідно до цієї статті, це сукупність *«правил, викладених у міжнародних угодах, учасниками яких є сторони конфлікту, а також принципи та норми загально визнаного міжнародного права, що застосовуються у збройному конфлікті»*. Це тавтологічне визначення має сенс лише за прочитання положень Протоколу. Тоді стає зрозумілим, що міжнародне право збройного конфлікту регулює захист жертв збройного конфлікту, а також ведення бойових дій. Терміни «міжнародне гуманітарне право» та «міжнародне право збройних конфліктів» або «закон війни» мають одне й те саме призначення [64, с. 101]. Проте термін «міжнародне гуманітарне право» краще наголошує на основній цілі: регулювання збройних конфліктів, захист жертв таких конфліктів. Насправді правила, застосовні у збройних конфліктах, дедалі більше відбивають цю мету. Крім того, термін «закон війни» застарів [там само]. Війну заборонено!

Г. Війна чи збройний конфлікт?

Що відбувається в Україні? Війна чи збройний конфлікт? За часів конфліктів, воєн та криз, навколо двох термінів «війна» та «конфлікт» виникає велика плутанина. Для нас це питання є принциповим насамперед із моральної точки зору, про що ми писали вище.

Російсько-українська війна, яку росіяни називають спеціальною «асвабадітельною» воєнною операцією, триває. За кордоном її офіційно називають «міжнародним збройним конфліктом», так само як колись Чорнобильську катастрофу деякі іноземці називали, а дехто ще й досі називає «інцидентом», наприклад деякі франкомовні спікери. До широкомасштабного вторгнення Росії в Україну, тобто до 24 лютого 2022 року, війну в Україні за кордоном називали «конфліктом на Донбасі» або «громадянською війною». Та й сама Україна спочатку офіційно не називала її війною, боячись ще більше розгнівати російського агресора.

Отже, війна чи конфлікт? Тут не все так однозначно. Якщо для українців і не лише, воєнні дії Росії в Україні — це війна, то з точки зору міжнародного гуманітарного права — це міжнародний ЗК. Це тому, що війну офіційно заборонено. Статут ООН чітко визначає, що погроза застосування чи застосування сили проти інших держав є незаконною [9, с. 3]. З 1945 року війна перестала бути прийнятним способом вирішення суперечок між державами. Навіщо тоді говорити про міжнародні норми, які застосовуються до збройного конфлікту (отже, війни) та його наслідків, адже Статут заборонив застосування сили у міжнародних відносинах? На це питання можна дати три законні відповіді, перш ніж дійти сумного висновку.

1. Статут ООН [9] не повністю оголосив застосування сили поза законом. Дійсно, у разі (законного чи незаконного) застосування сили держави зберігають право захищати себе, індивідуально чи колективно, від нападів, що загрожують їх незалежності або території.

2. Заборона Хартією застосування сили не поширюється на внутрішні збройні конфлікти (чи громадянські війни).

3. Глава VII Статуту дозволяє державам-членам застосовувати силу у колективних діях для підтримки чи відновлення міжнародного миру та безпеки.

Нарешті, (але це не юридичний аргумент) Статут ООН може заборонити їх, але ми знаємо, що війни все одно спалахують. Збройні конфлікти — одна із сумних реалій сьогодення і тому міжнародне гуманітарне право зберігає свою чинність.

«Істинно великий полководець не любить війни, — говорив Конфуцій, але обережність все ж таки необхідна» [2]. Інакше кажучи, тримай порох завжди сухим. Війни між державами за завоювання території також зберігають свою трагічну актуальність. І в цьому немає нічого дивного. Із самого початку, так само як і епідемії, війна була всюдисуща в суспільстві. Протягом століть мир був винятком, а війна — правилом. Війна велася між суверенними державами. Її обов'язковими атрибутами були: моменти оголошення і закінчення війни та її шляхетність — дотримання певних правил ведення війни.

У минулому війна існувала для полководців як позначка на географічній карті світу місця, де війська збиралися в очікуванні великого протистояння. Періоди миру чергувалися з періодами війни. Війни множилися, а зброя та стратегії ставали дедалі складнішими.

Останнім часом війна зазнала важливої еволюції, пов'язаної, з одного боку, із встановленням нового світового порядку, а з іншого – із розвитком атомної та електронної високоточної зброї. Сучасна війна стала гібридною, нелінійною, дистанційною. Сьогодні конфлікти відкривають час невизначеності, який стирає просторово-часову різницю між війною та миром. Тобто, війна спотворена. Це вже не війна, а скоріше ризик. Більше немає ані великих битв, ані великих стратегій, лише необхідність коригування величини вогню різної інтенсивності, параметри, які потрібно контролювати, та майбутнє, яке потрібно передбачати! Тепер часто війна ведеться в містах, що розташовані на території держави жертви, або навіть на території самої держави-агресора.

Нині відбувається (ре)трансформація оперативних військових доктрин та технологій. Технології (пере)трансформуються, щоб пристосуватися до цієї нової реальності. Одним словом, війна — як діяльність, що здійснюється людьми проти людей, стає «інкубатором», здатним породити революцію роботів, що ставить під загрозу історичну монополію людини на полі бою. Тому, ризик, місто і роботи — лицарі в блискучих обладунках ось характерні риси сьогоденної війни. Часто важко зрозуміти, де війна насправді відбувається, ким вона ведеться та з якою метою [65].

Отже, поняття «війна» було виключено із міжнародного гуманітарного права. Залишилось лише поняття «збройний конфлікт». Тоді слід в'яснити відмінність між цими двома поняттями хоча б для нас, пересічних громадян. Чи продовжувати нам називати війну війною? Чи слід погодитися із правниками, що це міжнародний ЗК? Проте для нас — це питання риторичне. Але для надання відповідної міжнародної допомоги в галузі освіти під час ЗК, необхідно уточнити таке поняття, встановити критерії його кваліфікації та дати йому характеристику з точки зору права. Це важливо не лише для належного застосування міжнародного гуманітарного права (міжнародний ЗК, внутрішній ЗК тощо), а й для відповідної організації надання освітніх послуг, оскільки їх характер залежить від особливостей того чи іншого типу конфлікту.

Збройний конфлікт — це стан справ і питання права

На нашу думку, термін «конфлікт», ужитий, зокрема, в контексті нинішніх подій в Україні, — це евфемізм, спроба втекти від реалій життя. Розробники Статуту ООН у 1949 році, перебуваючи під враженням жахливих подій Другої світової війни, виключили із нього поняття «війна», побоюючись, мабуть того, щоб не накликати це лихо, і вживали лише термін «збройний конфлікт» [63, с. 108]. Якими ж наївними вони були! На

жаль, мусимо повторити, війна не зникла з нашого життя. Зникло лише поняття війни із гуманітарного права. Війна тепер ховається під маскою збройного конфлікту. На це вказує, зокрема, французький доктор політології Ф.Гюйге, автор дуже цікавої, як на наш погляд, статті під назвою «**Impurité de la guerre**» («**Гібридність війни**») [66], коли він говорить про відмінність між конфліктом і війною. Для Ф.Гюйге сьогодняшня війна — це хамелеон. Війна вже не є такою як була колись: коли держава воювала проти — держави, солдат проти — солдата.

Як приклад війни-хамелеона Ф.Гюйге наводить війну в Афганістані, яку одні називали «міжнародною миротворчою операцією», інші — «колоніальною війною американського імперіалізму» [66]. «Прагматики казали, що якщо таліби змогли вбити десять французьких солдатів у серпні 2008 року і відвоювати у НАТО цілі провінції, то це починає більше скидатися на війну, ніж на міжнародний поліційний рейд», — зазначає Ф.Гюйге [66, с.11]. На його думку, ця невизначеність у кваліфікації конфлікту спричинена множинністю критеріїв війни. Він наводить п'ять критеріїв кваліфікації цієї війни в Афганістані.

1. Критерій щодо дійових осіб. Що означає «таліби»? Це армія, партизани чи терористична банда? На якому етапі організації чи легітимності одна із двох сторін заслуговує називатися армією? Коли вона перестане вважатися фактором безладу, щоб досягти статусу достойної дійової особи в історії? І коли вона перестане бути засобом репресій і набуде престижного статусу визнаного ворога?

2. Критерій, пов'язаний із використаними засобами. Коли одна сторона використовує ракети, а інша міномети, тоді важко говорити про випадкове чи маргінальне насильство.

3. Критерій ступеня насильства, навіть смертності, яка в Афганістані була зовсім немалою, особливо якщо брати до уваги цивільні жертви.

4. Критерій усвідомлення супротивними сторонами того, що вони є «на війні», або усвідомлення політичної сили, до якої вони відносяться. Але в цьому випадку ті, хто проголошує себе джихадом, у цьому впевнені, тоді як жителі Заходу заперечують реальність війни. Чиновники прагнуть приховати за аббревіатурами та неологізмами, такими як «військова допомога», «підтримка миру» чи «операції, відмінні від війни» (OOTW, *Operations Other Than War* на жаргоні НАТО) реальність, визнання якої ними зробить надто велику честь супротивнику. Не слід радіти тому, що народ може воювати «сам того, не знаючи», тобто не турбуючись про інколи небезпечні завдання підтримання порядку, які виконуються від його імені професійними військовими за межами своєї країни.

5. Критерій цілей збройних сил. Добре відомо й те, що «війна ведеться заради миру», і що «війна — це продовження політики іншими засобами» [66].

Очевидно, що навіть якщо війна може служити приватним цілям (примхам принца чи інтересам торговців зброєю), вона має сенс лише з точки зору того типу миру, до якого сторони прагнуть, а отже, до стабільного порядку, який має бути, і який вона переслідує.

Такими є для Ф. Гюйгє п'ять критеріїв, які, на його думку, визначають чи то є збройний конфлікт, чи війна [66].

Канадська дослідниця Ю.Гріньон також підтверджує складність питання кваліфікації конфлікту [64, с. 112]. Вона зазначає, що деякі ЗК включають велику кількість різнорідних збройних суб'єктів державних, недержавних, міжнародних, що проникають на території держав, які офіційно не є сторонами конфлікту. Така складність породжує проблеми кваліфікації та закону, що застосовують до різних суб'єктів та ситуацій. Хоча безпосередню військову участь кількох держав легко встановити, цього недостатньо, щоб врахувати реальність сучасних ЗК, які не піддаються надто формальним юридичним критеріям держави та території, що містяться у конвенційному визначенні.

Ю.Гріньон зазначає, що справді, деякі ЗК можуть відбуватися на території кількох держав без безпосередньої участі їх національних армій. Інші відбуваються на території однієї країни, але в них беруть участь недержавні озброєні групи, що діють з території сусідньої держави та за підтримки цієї держави [64, с. 113]. Нарешті, деякі ЗК відбуваються за межами національної території однієї зі сторін конфлікту.

Необхідно також вийти за рамки юридичної видимості недержавного характеру озброєного учасника конфлікту та перевірити, чи не діє він насправді від імені держави. Окрім того, присутність міжнародних збройних сил як санкціонованих, так і не санкціонованих ООН також може змінити характер ЗК, якщо місії включають безпосередню участь у бойових діях і не обмежують застосування сили самообороною [там само].

Далі авторка пише, що в коментарі до статті 2 Женевських конвенцій 1949 року робляться уточнення визначення поняття ЗК, що *«будь-яка суперечка, що виникає між двома державами-учасниками, і яка призводить до використання збройних сил, є міжнародним збройним конфліктом»* за змістом Женевських конвенцій [64, с. 115]. Продовжуючи свій аналіз, дослідниця зауважує, що в коментарі підкреслюється, що тривалість конфлікту, кількість залучених військових сил та кількість загиблих не мають значення для кваліфікації. Самий лише факт захоплення збройними силами однієї зі сторін членів збройних сил противника, навіть якщо не було загиблих, є достатнім для застосування гуманітарного права, що застосовується до міжнародних збройних конфліктів. *«Таким чином, існування міжнародного збройного конфлікту не підпорядковується будь-якій вимозі щодо інтенсивності бойових дій, на відміну від внутрішніх збройних конфліктів»*, — робить висновок Ю. Гріньон [64, с. 120].

Д. Визначення збройного конфлікту в міжнародному гуманітарному праві

Отже, починаючи із 1945 року Статут Організації Об'єднаних Націй забороняє застосування збройної сили у відносинах між державами, крім самооборони від агресії. Але юридичного визначення агресії не було у міжнародному кримінальному праві до 2010 року [64]. Як бачимо, міжнародно-правового загально визнаного визначення ЗК як такого не існує, але є його визначення в міжнародному гуманітарному праві у статті 2, спільної для чотирьох Женевських конвенцій [63]. Відповідно до звичайного гуманітарного права, *«під міжнародним збройним конфліктом розуміють збройні конфлікти між двома або більше державами-учасницями Женевських конвенцій, а також випадки військової окупації всієї або частини території держави, що підписала конвенцію, та національно-визвольні війни»* (GI, GII, GIII, GIV загальна стаття 2, IPG (стаття 1.3-4) [63].

Визначення у статті 2 Женевських конвенцій 1949 року охоплює випадки оголошеної війни та будь-який інший ЗК, що виникає між двома чи більше Високими Договірними Сторонами, навіть якщо стан війни не визнається однією з них [63].

Право міжнародного збройного конфлікту також застосовують у всіх випадках окупації всієї або частини території Високої Договірної Сторони, навіть якщо ця окупація не зустрічає воєнного опору і тому не відбувається збройних сутичок як таких, або якщо ці зіткнення відбуваються з недержавними озброєними групами на окупованій території. Додатковий протокол I 1977 року до Женевських конвенцій визначає національно-визвольні війни як війни, в яких народи борються проти колоніального панування, іноземної окупації чи расистського режиму та хочуть здійснити своє право на самовизначення [62. art. 1.4]. Тому право міжнародного збройного конфлікту може бути застосоване до цього виду конфлікту за умови, що орган влади, який представляє народ, що воює проти держави, офіційно погоджується застосовувати Женевські конвенції та Додатковий протокол I у контексті своєї збройної боротьби [62, art. 96.3].

Таким чином, ми зі свого боку також бачимо, що застосування гуманітарного права більше не залежить ні від формалізму оголошення війни, ні від визнання стану конфлікту однією чи іншою залученою до нього державою. Він заснований на об'єктивних умовах, покликаних уникати політичної полеміки щодо кваліфікації.

Звичайне міжнародне гуманітарне право гармонізує більшість норм, що застосовуються у міжнародних та неміжнародних збройних конфліктах, і є обов'язковим для сторін конфлікту, які не підписали міжнародні конвенції.

Поняття збройного конфлікту є специфічним юридичним поняттям у міжнародному гуманітарному праві. Воно ширше за поняття війни й охоплює не тільки конфронтацію між державами, а й те, що зазвичай відоме як «громадянська війна». З юридичної точки зору, перші слід називати міжнародними збройними конфліктами, а другі — неміжнародними збройними конфліктами [67, с. 135].

Між двома країнами конфлікт може виникнути через територію, релігію, багатство або владу, коли одна країна намагається скористатися перевагами іншої або контролювати її. Конфлікт може виникнути, коли дві країни мають різні ідеології. Ідеологічно це, зазвичай, може бути пов'язане зі світом та демократією, і конфлікт між Україною та Росією 2022 року — наочний тому приклад.

На перший погляд, різниця між війною та конфліктом може здатися дуже тонкою. Але якщо нам потрібно запам'ятати лише одну річ про різницю між цими двома термінами, зафіксуємо наступне: війна — це формально, а конфлікт — неформально.

Та було б доцільніше зберегти в міжнародному гуманітарному праві це сильне поняття «війна», а не замінити його слабкішим поняттям «збройний конфлікт». Вагома причина для збереження поняття «війна» в міжнародному гуманітарному праві полягає в тому, що воно має ту перевагу, що є протилежністю поняття «мир». Якщо ми не знаємо, чи ми перебуваємо в стані війни та чи є у нас вороги, існує великий ризик, що ми ніколи не будемо жити в мирі. Тому що війна передбачає перемогу або поразку, переможців і переможених, капітуляцію і репарацію, мирні договори, а не перемир'я. Однак, війна або конфлікт має тенденцію виходити зі своєї класичної форми та ставати позамежним у всіх сенсах цього слова: позамежним у часі та просторі, позамежним із точки зору традиційних інструментів, але також позамежним з точки зору грані, що відокремлює війну від інших форм воєнної, політичної, економічної, інформаційної, дипломатичної, ідеологічної й т.д. конфронтації. Війна стає гібридною, але це не нагода відмовлятися від спроб зрозуміти її [68].

Ми не будемо втягуватися в юридичну полеміку, чи є воєнні дії, що відбуваються сьогодні на території України, між російськими та українськими збройними силами війною чи збройним конфліктом. Це не є нашим завданням. Залишимо це питання для фахових юристів у цій галузі. Але оскільки про нього жваво дискутують навіть пересічні громадяни, ми вважали за необхідне обговорити його. Як було зазначено вище, те, що коять сьогодні російські війська в Україні — це не просто війна, а загарбницька війна. І вона ще раз демонструє безсилля великих держав та ООН встановити загальний мир. Кінець історії не може наступити ні сьогодні, ні завтра.

«Конфлікти – драматична реальність людства і було б ілюзорно вважати, що прогрес зітре війну» [66, с. 119].

Отже, після визначень, що таке війна, що таке ЗК і що таке гуманітарне право доцільно перейти до питання яким чином МГП та МППЛ захищають освіту в умовах збройного конфлікту.

МГП на захисті права на освіту в умовах збройного конфлікту

Основними джерелами МГП є чотири Женевські конвенції 1949 року [63], два Додаткові протоколи 1977 року [61, 62], міжнародні конвенції, спрямовані на заборону застосування певних видів зброї та військової тактики (наприклад, Конвенція про біологічну зброю 1972 року [69], Оттавська конвенція з протипіхотних мін [70]). Школи та університети, які можна схарактеризувати як такі, що мають велике значення для культурної спадщини народів, користуються додатковим захистом відповідно до Гаазької конвенції 1954 року про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту [71] та її Другого Протоколу 1999 року [72]. Зокрема, використання таких навчальних закладів з метою, яка може наразити їх на небезпеку, яка може призвести до їхнього руйнування або псування, заборонено, за винятком випадків, коли цього вимагає військова необхідність, а також звичайне міжнародне гуманітарне право, тобто зведення загальних правил, що застосовуються до всіх держав, незалежно від того, ратифікували вони вищезгадані міжнародно-правові документи чи ні. Але закон про ЗК меншою мірою зосереджений на використанні шкіл для підтримки армії, на які впливає міжнародне право у галузі прав людини. Тому важливо із самого початку визнати, що право збройних конфліктів доповнюється міжнародним правом у галузі прав людини.

Захист освіти у міжнародному праві у галузі прав людини. У випадку застосування цього права пріоритетом є гуманітарні проблеми. Коли урядові сили або недержавні збройні групи захоплюють школи під час ЗК, вони зобов'язані вжити всіх можливих запобіжних заходів, щоб захистити цивільних осіб від нападу і не допустити їх до школи: незаконно використовувати школу як збройний опорний пункт та освітній центр одночасно. Чим довше школа не може використовуватися з освітньою метою, тим більша відповідальність держави за забезпечення права на освіту учнів іншими способами. Коли будівля перестає виконувати функції школи, уряд повинен перевести вчителів та учнів у безпечне місце, де можна продовжити навчання, інакше буде вважатися, що він відмовляє дітям у праві на освіту відповідно до міжнародного права в галузі прав людини. МППЛ захищає студентів, викладачів та всіх працівників освіти у мирний час, під час збройних конфліктів та ситуації внутрішніх заворушень та напруженості.

Воно гарантує студентам, викладачам і всьому педагогічному персоналу право на життя, особисту свободу та безпеку. Держави також повинні максимально забезпечити виживання та розвиток дітей. Тобто **МППЛ поширюється на всіх у будь-який час**, за умови дотримання правових норм з урахуванням законодавчих винятків, тоді як **МГП застосовують до конкретного змісту конфлікту**.

Отже, слід зазначити, що правова база, яка охоплює цільове використання шкіл та університетів, а також використання шкіл і університетів на підтримку військових зусиль під час ЗК в основному, міститься у МГП та Декларації про безпеку шкіл [73]. Основні документи включають такі обов'язки.

Захист цивільного населення та цивільних об'єктів, включаючи школи, вчителів та учнів. Це засновано на принципі відмінності, згідно з яким існує фундаментальна відмінність між цивільним населенням, цивільними та військовими об'єктами, і нападати можна тільки на військові об'єкти (лікарні ніколи не повинні використовуватись як військова база. (Додатковий протокол 1; стаття 13) [62].

Хоча міжнародне гуманітарне право не містить загальної заборони на використання шкіл у військових цілях, воно забороняє збройним силам та збройним групам використовувати навчальний заклад тоді, коли учні та вчителі використовують його як центр навчання. Крім того, навмисне розміщення сил серед студентів або інших цивільних осіб у будівлі школи або університету з метою запобігання нападу на такі сили є серйозним порушенням міжнародного гуманітарного права і може кваліфікуватися як військовий злочин під назвою «живий щит» [66].

Захист сиріт та дітей, розлучених зі своїми сім'ями. Це включає сприяння освіті дітей віком до п'ятнадцяти років (стаття 24 Женевської конвенції IV) [63].

Під час інтернування цивільних осіб держава, що затримує, забезпечує освіту дітей і підлітків як у місці інтернування, так і поза ним. Інтернованим надаються всі можливі умови, щоб вони могли продовжувати навчання або здобувати нові знання, займатися фізичними вправами, брати участь у спортивних змаганнях та іграх на відкритому повітрі. (Стаття 94 Женевської конвенції IV) [63].

Особливий захист дітей включає зобов'язання сторін у конфлікті надавати дітям увагу та допомогу, яких вони потребують, через їх вік або з будь-якої іншої причини. Це можна інтерпретувати як зобов'язання включити освіту (стаття 77 Женевської конвенції IV) [63].

При окупації у воєнний час держава, що є загарбником, повинна сприяти належному функціонуванню установ, призначених для навчання дітей, і зобов'язана організувати навчання, по можливості, особами тієї національності, мови та релігії, до якої належить учень (стаття 50 Женевської конвенції IV) [63].

Міжнародне гуманітарне право не цікавлять мотиви дійових осіб збройного конфлікту, а також те, хто агресор, а хто — жертва агресії. Воно захищає всіх людей, що знаходяться поза бойових дій (цивільних осіб або солдатів), яких необхідно поважати та захищати. Але міжнародне гуманітарне право не призначене для того, щоб зупинити війну, наприклад, чи заборонити усі жертви серед цивільного населення. Це закон винятків, що пристосовується до реалій війни. Виходячи з того, що хоча війна в принципі заборонена міжнародним правом, вона, проте, існує.

Гуманітарне право прагне прагматичним чином обмежити її наслідки. Саме тому мовиться про регулювання збройних конфліктів, коли говоримо про міжнародне гуманітарне право. Так само як ми не очікуємо, що правила дорожнього руху призведуть до того, що водіїв-порушників більше не буде, але такі правила регулюють рух та карають таких водіїв. Тому не треба очікувати, що міжнародне гуманітарне право призведе до повернення миру. З іншого боку, це реалістичний закон, і його повне дотримання не завадить жодній стороні конфлікту виграти війну.

В умовах ЗК, як одному із різновидів надзвичайних ситуацій, право людини на освіту зберігається.

Особливості освіти в умовах збройного конфлікту

Коли говорять про ОНС, мають на увазі насамперед біженців. Головними міжнародними документами, що регулюють питання біженства (міжнародного захисту), є Женевська конвенція про статус біженців 1951 р. [47], Нью-Йоркський протокол 1967 р. [74] та Дублінська конвенція 1990-р. Дублінська конвенція 1990 р. своєю чергою закріпила, що особа може отримати статус біженця **виключно в першій** безпечній країні, кордони якої вона перетнула [75].

ЄС також прийняв Директиву 2001/55/ЄС [75], відповідно до якої в рамках тимчасового захисту переміщена особа отримує: 1) право на проживання в країні, де вона звернулася за тимчасовим захистом; 2) доступ до працевлаштування, який можна отримати відразу з моменту звернення за отриманням захисту; 3) доступ до житла (держава не гарантує житло, але компетентні органи/волонтерські організації можуть допомогти з його отриманням); 4) медичну допомогу; 5) соціальну допомогу; 6) доступ до освіти дітям та підліткам.

У ситуації ЗК бідність, негативні наслідки для здоров'я, низька віддача від освіти, загроза вербування в збройні сили, постійний страх та відсутність безпеки часто заважають дітям та молоді отримати доступ до освіти. Переривання шкільного навчання через конфлікт чи кризу може стати однією із найсерйозніших перешкод повернення до освіти. Попри ці проблеми, підлітки та молодь, сім'ї та громади в умовах конфлікту віддають пріоритет освіті як найважливішій базовій потребі.

Освіта у надзвичайних умовах такого конфлікту розглядає можливості створення чи адаптації навчальних контекстів до його специфіки. Вона актуальна для всіх людей, незалежно від рівня їхньої освіти, з раннього дитинства до дорослого життя. Вона передбачає як формальні, так і неформальні можливості навчання. Таким чином, продовження шкільного навчання дітей під час ЗК переслідує три цілі: реалізація прав на освіту, пом'якшення психосоціальних наслідків конфлікту та досягнення цілей захисту дітей.

Одним словом, освіта в умовах збройного конфлікту включає освіту біженців, ВПО та учнів, які натрапили на труднощі, що можуть мати різне походження та різний ступінь тяжкості. Доступ до школи може бути закритий через відсутність безпеки або її руйнації під час бойових дій. Школи можуть використовуватися як тимчасові притулки для ВПО. У конфліктних ситуаціях деяким групам населення може бути прямо відмовлено в освіті (біженці не можуть отримати освіту в деяких країнах, що приймають), або менш відверто (деякі групи зазнають переслідувань та/або погроз) [77]. У конфліктних ситуаціях батьки можуть боятися відправляти своїх дітей до школи, що може призвести до нерегулярного відвідування або відсіву. Можуть виникнути проблеми з доступом та безпекою для працівників гуманітарних організацій та працівників міністерства освіти. Якість управління та координація освітніх програм можуть бути проблематичними у складних ситуаціях, пов'язаних із конфліктами. Навчальні плани та/або методи навчання у школі можуть посилити забобони або розкол між певними групами населення [46].

Якісна освіта може стати проблематичною, якщо підготовлені вчителі покинули район конфлікту, а на їхнє місце прийшли непідготовлені вчителі з громади чи батьки. Навчальні та методичні матеріали часто недоступні, втрачені чи знищені. Вчителі можуть стати об'єктом політичного насильства або примушені до політичної індоктринації (колаборації) (недавній приклад у Маріуполі, Херсоні, Мелітополі). Діти та молоді люди можуть отримати фізичну та емоційну травму або бути завербованими у збройні сили. Вони можуть не мати ключової інформації про справжню ситуацію на фронті чи про свій стан здоров'я.

У періоди ЗК та відсутності безпеки доступ учнів та студентів до шкіл та університетів може стати захисною опорою від багатьох бід, які, зазвичай, зачіпають дітей та молодих людей в умовах війни та конфлікту. Безпечні школи надають життєво важливу інформацію, пом'якшують психосоціальний вплив війни та захищають дітей від торгівлі людьми та вербування озброєними групами. Доступ до якісної освіти також є одним із основних прав людини, незалежно від контексту. У довгостроковій перспективі гарна освіта сприяє миру та постконфліктному відновленню, а також допомагає молодим людям розвинути навички та кваліфікацію, необхідні їм для побудови власного життя та процвітання своїх громад.

Але, можливо, найголовніше, доступ до безпечного місця для навчання та отримання знань може дати школярам та студентам відчуття нормальності, рутини та спокою серед хаосу війни. Освіта може врятувати життя. В цьому плані слід підкреслити велику роль Декларації про безпеку шкіл [73].

В умовах ЗК більшість урядів залишають освіту біженців на розсуд міжнародного гуманітарного сектору, природною реакцією якого, зазвичай, є створення паралельної системи освіти на зразок системи освіти країни походження біженців [76, 77, 78]. Хоча перевага такого варіанта полягає в тому, що він є швидким реагуванням на надзвичайну ситуацію, зараз визнано, що він нестійкий. Тоді як ситуації переміщення, як правило, тривають кілька років або навіть десятиліть, паралельні системи, орієнтовані на біженців, страждають від хронічного браку кваліфікованих вчителів, їх іспити офіційно не сертифікують, а фінансування може бути припинено відразу. Тому паралельна освіта в період ЗК не допомагає біженцям інтегруватися в суспільство, що приймає, або вести гідне життя у своїй першій країні, де вони користуються захистом. В ім'я безперервності освіти Радою Європи з 2017 року був запроваджений **Європейський кваліфікаційний паспорт (*European Qualifications Passport for Refugees, EQPR*)** [79], що дозволяє біженцям та особам, які шукають притулок, пройти оцінку своєї кваліфікації навіть за відсутності повного пакета документів. EQPR допомагає біженцям та особам, які шукають притулок, розпочати подальше навчання або шукати роботу. Це позбавляє непотрібних і повторюваних додаткових оцінок, а саме кваліфікацій в інших європейських країнах для біженців.

У деяких контекстах перевага надається неформальній освіті. В цьому плані УВКБ ООН [49] пропонує широке розмаїття програм НФО як альтернативу формальній системі освіти, починаючи від тимчасових спеціальних заходів і закінчуючи комплексними програмами базової чи середньої освіти, які ведуть сертифікації. НФО дозволяє підліткам та молоді, яка не відвідує школу, перейти до формальної освіти. Це стосується насамперед тих учнів, для яких формальна освіта може виявитися не найкращим варіантом, оскільки вони не можуть відвідувати школу, але хочуть отримати доступ до технічної/професійної/середньої освіти та розвинути навички, необхідні для зміцнення здоров'я, забезпечення безпеки та працевлаштування. Такі програми залежать від конкретних умов і, таким чином, відповідають на ряд потреб у різних кризових ситуаціях, включаючи збройні ситуації. Проте вибір типу освіти в цей період є складним питанням освітньої політики. Інтеграція біженців у національну систему освіти певної країни може створити непереборні проблеми.

Хоча законодавче середовище існує, але не існує всеосяжної політики для його підтримки, а відповідальні за її виконання недостатньо поінформовані. Бракує підтримки, необхідної для забезпечення доступу до освіти для сімей, які опинилися у складних соціальних обставинах. Підготовка вчителів не може одномоментно розв'язувати проблему недостатнього володіння мовою іноземних дітей. Більшість шкіл займаються цим як можуть, але вчителі все ще перевантажені, немає фінансування на додаткові витрати, а професійний нагляд відсутній. Соціокультурні відмінності між місцевими та іноземними дітьми породжують конфлікти в класах.

Зустрічаються часто й інші проблеми. Величезна кількість переміщених осіб, мова навчання, безліч сторін, що беруть участь, брак класних кімнат для розміщення учнів, відсутність навчальних ресурсів, наявність та підготовка вчителів тощо. Необхідно також враховувати стабільність приймальник країн та їхню здатність або готовність інтегрувати велику кількість студентів. Непередбачуваний характер криз біженців та ситуацій переміщення означає, що включення такої групи людей часто доводиться проводити всупереч із національними шкільними календарями. Є також менш поширені проблеми. Місцеві громади інколи заходять так далеко, що забороняють дітям-іноземцям відвідувати місцеву школу через страх, що якість освіти їхніх дітей постраждає. Вони можуть також сприймати присутність біженців як загрозу, як джерело відсутності безпеки або вважати біженців «привілейованими» міжнародними гуманітаріями. Деякі біженці є сильно мотивовані здобути вищу освіту, але їх недостатній рівень володіння мовою країни перебування та фінансові труднощі не полегшують їм життя.

Хоча освіта потрібна дітям та молоді з-поміж біженців та переміщених осіб для відновлення почуття нормальності, доступ до навчальних програм, підручників, вчителів та інфраструктури в приймальній країні є лише першим кроком на шляху до соціальної та культурної інтеграції. Особистого контакту буде недостатньо для створення почуття належності чи соціальної згуртованості [77]. Біженці та їхні діти не повинні бути ізольовані у таборах далеко від місцевого населення. Тому важливо знайти короткострокові та середньострокові інклюзивні рішення для того, щоб біженці та їхні діти не були ізольовані від населення, що приймає.

Вчителі, які працюють у надзвичайних ситуаціях, стикаються із соціально та культурно неоднорідними учнями. Для викладання в класах з іммігрантами та біженцями необхідно мати низку психолого-педагогічних навичок. Зокрема важливо, щоб вчителі були підготовлені до навчання школярів і студентів, які часто не володіють мовою навчання або не відвідували школу протягом кількох років. У Європі у звіті про підготовку вчителів до різноманіття викликів вказується на три напрямки, в яких існує потреба. Перший – це знання правових засад, аспектів культурної

різноманітності та методів управління різноманітністю. Другий стосується спілкування з учнями та батьками, відкритості та поваги всередині шкільної спільноти, а також здатності мотивувати учнів та керувати конфліктами для запобігання маргіналізації. Третій пов'язаний із лідерством та викладанням: здатність керувати соціокультурною різноманітністю у класі, створювати інклюзивне та безпечне середовище, адаптувати викладання до потреб учнів та використовувати різні педагогічні методи для усунення культурних відмінностей [77].

Вчителю також необхідно звернутися до власної ідентичності, щоб уникнути проєктування своєї культури або зміцнення панівних норм. Зокрема, слід пам'ятати, що учень у надзвичайній ситуації ослаблений травматичним досвідом. Це, мабуть, найважливіша позиція, яку ми маємо займати стосовно дітей, ослаблених пережитими ситуаціями. Це означає бути уважним до інших. Турбота — це універсальна цінність. Доброзичливість в освіті проявлено у формі сильної уваги до вразливості учнів. Вона потребує ретельного, рефлексивного спостереження, мета якого — сформувати основу для відповідних освітніх процесів [77].

На завершення розгляду цього питання буде доцільно представити деякі загальні рекомендації Парламентської Асамблеї Ради Європи, викладені у доповіді «Освіта біженців та внутрішньо переміщених осіб» [80]. Вони перегукуються певним чином із вище зазначеним.

1) Освіта є ключовим сектором для стабілізації соціального та культурного становища біженців та переміщених осіб. Підготуватися до будь-якого типу повернення, незалежно від місця призначення, важливо так само як і забезпечити інтеграцію біженців та переміщених осіб у нове соціальне та культурне середовище.

2) Організація освіти після війни чи конфлікту повинна бути прагматичною і не переносити моделі з безпечних та успішних суспільств. Навчальні заклади слід захищати як пріоритет, якщо контекст все ще є насильницьким або позначений війною.

3) Основні цілі навчання завжди повинні бути зосереджені на тому, що бути біженцем або переміщеною особою аж ніяк не є нормальним і ніколи не повинно стати таким. Будь-яка освіта містить у собі елемент побудови спільноти, до якої повинні входити користувачі.

4) Для будь-якої політики є дві основні цілі: повернення та інтеграція в приймальну спільноту. Хоч там яке політичне рішення прийнято, воно має бути чітко повідомлено користувачам. Це головне виховне завдання.

5) Подвійна система цінностей. Одне із найскладніших питань – чи повинна освітня політика щодо біженців бути спрямована на їхню інтеграцію в приймаючій країні чи допомагати їм повернутися у свою країну. Правил щодо цього немає, але важливо раціонально обґрунтувати рішення.

Необхідно брати до уваги побажання біженців та наміри приймальник країн. Головне — не зробити статус біженця постійним. Оскільки майбутнє становище біженців і переміщених осіб є невизначеним (повернення чи постійна еміграція?), освіта має допомогти їм і дозволити жити у тимчасовому світі, зберігаючи свої культурні традиції та наявні навички, готуючись до інтеграції в нове соціальне та культурне середовище. Існують певні ризики, пов'язані з поверненням біженців і переміщених осіб у суспільство, яке за цей час сильно змінилося. Освіта також повинна дати зрозуміти користувачам, що деякі з їхніх соціальних і культурних прав, можливо, буде втрачено. Правова допомога має бути частиною навчального процесу.

6) Програма освіти біженців і переміщених осіб у всіх її аспектах має переслідувати одну важливу мету: підготувати таких людей до відновлення контролю над своїм життям у найбільш практичному сенсі. Навчання має допомогти їм подолати самозвинувачення. Практичні навички, безпосередньо пов'язані з обставинами, стають важливішими, ніж набуття знань як таких.

7) Методи, орієнтовані на учня. Актуальність, будучи основним критерієм освіти біженців і переміщених осіб, має бути центральним (а не абстрактним набором освітніх цілей і процедур) учня в обставинах, в яких він опинився. Висвітлення того, що має відношення до певної групи біженців та ВПО, має бути частиною навчального процесу.

Освіта як інструмент запобігання конфліктам

Організація **Save the Children** виділяє чотири елементи, які необхідні для того, щоб освіта сприяла побудові миру та запобігання конфліктам [17]. По-перше, початкові школи повинні бути безоплатними й знаходитися поруч із помешканням, щоб сприяти інклюзії та доступу. По-друге, вони також повинні бути захищені від нападів та розглядатися як місця, де виховується інтелектуальна допитливість та повага до універсальних прав людини, щоб забезпечити безпеку та захист дітей, які їх відвідують. Третім елементом є актуальність освіти, що надається, показана в неупередженій навчальній програмі та шкільних матеріалах, актуальних для дітей. Нарешті, школа повинна сприйматися як така, що заслуговує на довіру. А це може бути досягнуто завдяки участі батьків, учнів та вчителів у прийнятті рішень з управління школою. Сприяння розвитку критичного мислення також є частиною арсеналу освіти в галузі захисту миру або прав людини [17].

Окрім того, міжнародна спільнота, дійсно розробила принципи, пов'язані із запобіганням ЗК за допомогою освіти [50]. Загальні результати, очікувані від освіти, в яких виражено принципи запобігання конфліктам – це стійкий економічний та соціальний розвиток, що дозволяє зменшити нерівність та задовольнити потреби всіх, щоб гарантувати міцну стабільність та мир. Ця освіта повинна дозволити дітям

отримати соціальне та громадянське виховання, яке дозволить їм правильно та ефективно інтегруватися у суспільство, до якого вони належать, брати участь у його соціальному та економічному розвитку та бути здатними забезпечити себе у дорослому житті. Така освіта має надаватися в рамках демократичної та сучасної системи освіти, яка забезпечує рівні можливості дітям без жодних відмінностей. Після закінчення системи освіти учні повинні поводити себе як громадяни, які поважають інших членів суспільства та їх відмінності, що не мають забобонів та стереотипів, мають навички критичного мислення, вміють співпрацювати та спілкуватися зі своїми однолітками, виявляють участь і самостійність, а також знають, як мирно вирішувати конфлікти [50].

Збереження освіти в умовах війни й відразу після конфлікту також є довгостроковою стратегією запобігання конфліктам шляхом розробки нових навчальних програм, підручників та викладання на основі концепцій та практики освіти галузі захисту миру. Мета – домогтися внутрішніх змін у людях, боротися проти увічнення дискримінаційних переконань та дискурсів, а також проти збереження цінностей та моделей поведінки, які не дозволяють поважати основні права. За такого підходу людина стає найважливішим фактором у побудові миру та запобіганні конфліктам. Кожна людина тепер несе відповідальність за те, щоб нести, розповсюджувати та ефективно застосовувати принципи та моделі поведінки, що сприяють підтримці та розвитку суспільства, набуті у процесі освіти. Запобігання конфліктам більше не є винятковим обов'язком держав, але також залежить від окремих людей. Таким чином, завдяки еволюції місця, що відводять освіті, освіта стає активним інструментом запобігання конфліктам.

Висновок та перспективи подальших досліджень. Базова освіта в умовах збройного конфлікту базується на принципах, закріплених у міжнародному праві. Ми спостерігали за різноманітним освітнім ініціатив та досвіду, спрямованих на те, щоб якнайбільше дітей пішли до школи. Проте в умовах збройного конфлікту подібного до того, що спустошує сьогодні Україну, виникає кілька питань стосовно цього права. Ми бачили, як це право розривається між прагматизмом суто гуманітарної логіки та ідеалізмом прав людини. Прагматики бачать лише перешкоди на шляху реалізації права на освіту для всіх, тоді як ідеалісти вважають це фундаментальним питанням. Ефективність такого права здається ілюзорною, коли стикаєшся із хаотичним контекстом. Від браку ресурсів до травмування людей, особливо дітей, від відсутності безпеки до нестійкості – місце освіти здається під загрозою. Праву не дають часу, необхідного для подолання цих труднощів у зв'язку із надзвичайною ситуацією. Щобільше, там, де освіта потребує вільних людей, все відчужує їх. Там, де освіта покликана відкрити мир, все закрито.

Якщо в умовах збройного конфлікту все оточення ставиться до освіти вороже, то здається марним таврувати абстрактне право. Тому прагматизм може змусити нас відмовитися насамперед від одного із наших фундаментальних прав — від права на освіту, не через відсутність переконань, а через визнання свого безсилля. Не існує ідеалістичної логіки, яка хотіла б, щоб право на освіту відстоювали й застосовували всупереч усьому.

Йдеться про те, щоб піти на компроміс із фундаментальними вимогами (універсальність, якість тощо), адаптуючись до конкретних ситуацій, а не про те, щоб засудити прагматизм, зовсім навпаки. Насправді визнання такого універсального права, як освіта, одразу ж змушує нас порушити питання про ситуацію та запитати себе, як зробити ефективним право, яке видається абстрактним. Питання в тому, як реалізувати право на освіту, коли його визнано. У цьому випадку таке право на освіту не тільки повинно мати своє місце в такій ситуації, але саме тому, що ситуація є драматичною, освіта є необхідною. Завдання права на освіту для всіх полягає саме в тому, щоб постулювати, що освіта є основою будь-якого вирішення кризи чи відновлення. Вона дозволяє дітям та молодим людям повернути надію та волю до життя, запобігти ризикам, на котрі вони наражаються (вербування до озброєних груп, тероризм, бандитизм, наркотики, ВІЛ тощо), відновити нове бачення світу та спроектувати себе у майбутнє. Освіта може бути корисною у вирішенні поточного конфлікту, сприяючи зміцненню миру та прав людини. Зрештою, це можливість змінити теперішню логіку освіти й, зокрема, зміст, який іноді породжує насильство.

В умовах збройного конфлікту важливим є також знання міжнародного гуманітарного права як гаранта реалізації права на освіту. Коли державна бюрократія слабка чи відсутня, недержавні суб'єкти, такі як агенції ООН та інші міжнародні чи місцеві неурядові організації, часто підтримують освітні заходи переважно на основі міжнародного гуманітарного права. Освіта не є чарівним рішенням конфліктів. Але ми переконалися, що це потужний інструмент для усунення корінних причин та рушійних сил мови ненависті та пом'якшення її руйнівного впливу. Одним словом, освіта — це наш порятунок, наша найбільша надія та єдиний шанс, який у нас є для розвитку всього людства.

Вважаємо, що дана стаття є достатньо помітним внеском у розробку питання ОНС в Україні. Перспективою подальших досліджень ОНС може бути конкретна ситуація освіти в Україні в умовах російсько-української війни. Немає двох однакових криз і немає швидкого рішення для таких ситуацій. Рішення завжди має розроблятися на місцевому рівні та ґрунтуватися на оцінці за участю всіх зацікавлених сторін. Зрештою, це позначатиме радикальне переосмислення та планування у новий спосіб їх діяльності шляхом інтеграції аспекту надзвичайних ситуацій.

Список використаних джерел

1. Загальна декларація прав людини (повний текст). Взято з: <https://www.coe.int/uk/web/compass/the-universal-declaration-of-human-rights-full-version->
2. Взято з www.citation-celebre.com.
3. Взято з <https://www.msp.gov.ua/timeline/Vnutrishno-peremishcheni-osobi.html>.
4. Цілі сталого розвитку ООН на 2030 рік. Взято з <https://uk.wikipedia.org/wiki>.
5. Нью-Йоркська декларація щодо біженців та мігрантів. Резолюція, Генеральної Асамблеї ООН 19 вересня 2016 р. Взято з <http://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N16/292/00/PDF/N1629200.pdf?OpenElement>
6. The World Bank Annual Report 2016. Взято з <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/24985>.
7. Dryden-Peterson Sara, Refugee Children Aspiring toward the Future: Linking Education and Livelihoods. In Refugee Education: A Global Review, November 2011. Взято з <https://www.refworld.org/docid/5142ee1c2>.
8. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року. Взято з <https://ips.ligazakon.net>
9. Статут Організації Об'єднаних Націй. Взято з <https://zakon.rada.gov.ua>.
10. Статут Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури. Взято з <https://zakon.rada.gov.ua>.
11. La résolution de l'Assemblée générale des Nations Unies sur le droit à l'éducation dans les situations d'urgence. Взято з https://digitallibrary.un.org/A_RES_64_290-FR.
12. Уроки под огнем – Human Rights Watch. Взято з <https://www.hrw.org/files>
13. Дослідження по країнам: Україна. ОCHA. 2017. Взято з https://www.unocha.org/sites/unocha/files/Breaking_the_impasse_case_study_ukraine_UA_25.08.pdf.
14. Quel gâchis : assurer la reconnaissance des qualifications et des acquis antérieurs des réfugiés et des migrants. Взято з https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000366312_fre.
15. UNESCO. Rapport mondial de suivi sur l'éducation 2019: Migration, déplacement et éducation: bâtir des ponts, pas des murs, Paris. Взято з <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000367435>.
16. Rapport mondial de suivi sur l'éducation, 2020: Inclusion et éducation : tous, sans exception. Взято з <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000374904>.

17. Stop the war on children. Взято з <https://www.stopwaronchildren.org/reports/>.
18. Davies L., Talbot C. Special issue on Education in Conflict and Post-Conflict Societies, *Comparative Education*. 2008. Review, vol. 52, n° 4, p. 509-701. Взято з <https://brill.com/view/book/9789004506602/BP000016.xml>.
19. Paulson J., Rappley J. Education and conflict: essay review, *International Journal of Educational Development*. 2007. n° 27, p. 340–347.
20. Sommers M. Children, education and war: reaching education for all (EFA) objectives in countries affected by conflict, Washington DC-The World Bank. 2002. Взято з <https://documents1.worldbank.org/curated/en/376921468762874069/pdf/multiplatform.pdf>.
21. Novelli M. Special issue on Globalization, Education and Violent Conflict, *Globalization, Societies and Education*. 2009, vol.7, n° 4, p. 379–472. Взято з <http://sro.sussex.ac.uk/id/eprint/17303/>.
22. Chelapi-den Hamer.M., Fresia M. Education et conflits. Les enjeux de l'offre éducative en situation de crise. Взято з https://www.researchgate.net/publication/48139836_Education_et_conflits.
23. Pierre A. Etude de la mise en oeuvre des principes supranationaux de prévention des conflits armés. Взято з <https://orbi.uliege.be/bitstream/2033/10000/1/APIERRE>.
24. Daurelles M. Le droit à l'éducation pour tous face au temps de l'urgence. Взято з <https://aledh.files.wordpress.com/2008/01/magali>.
25. Tapsoba A. Education non formelle et qualité de l'éducation — TEL — Thèses взято з <https://tel.archives-ouvertes.fr/document/pdf>.
26. Международная стандартная классификация образования. Взято з <http://uis.unesco.org/default/files/documents>.
27. Ardouin T. 2006. Ingénierie de formation pour l'entreprise, Dunod, Paris. Взято з <https://www.eyrolles.com/Entreprise/Livre/ingenierie-de-formation-pour-l-entreprise-9782100065028/>.
28. Bayemi G. 2011. L'éducation formelle: contrainte ou levier de développement de l'Afrique subsaharienne, Presses universitaires de Yaoundé. Взято з <https://www.africabib.org>
29. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права. Взято з https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text.
30. Хартія основних прав Європейського Союзу. Взято з <https://zakon.rada.gov>.
31. Договір про Європейський Союз. Взято з <https://zakon.rada.gov.ua>
32. Лиссабонський договір. Взято з <http://www.europarlamentti.info> › Lissabonskiy-dogovor

33. The European Pillar of social rights. Взято з https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/social-summit-european-pillar-social-rights-booklet_en.pdf.
34. Declaration on Education for All – Русский перевод. Взято з <https://www.linguee.ru>
35. Цілі розвитку тисячоліття — Організація Об'єднаних Націй.
36. Освіта для всіх 2000-2015 гг.: досягнення та виклики. Взято з <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000232205>
37. Цели устойчивого развития. Взято з <https://knowledge.org.ua/ru/celi-v-oblasti-ustojchivogo-razvitija/>
38. Aguilar P., Retamal G. Rapid educational response in complex emergencies. Взято з <https://uil.unesco.org/literacy>
39. Retamal G., Aedo-Richmond R. Education as a Humanitarian Response — Cassell, 1998 — Education — 371 pages. Взято з <https://books.google.com> › Ed.
40. Agier M., Bouchet-Saulnier B. [2003]. Espaces humanitaires, espaces d'exception», in Weissman F. (ed.). A l'ombre des guerres justes : L'ordre international cannibale et l'action humanitaire, Paris, Flammarion. Взято з <https://www.researchgate.net> ›.
41. Declaration of the 1999 UNESCO World Conference on Science. Взято з <https://worldscienceforum.org>.
42. Pigozzi M. Education in Emergencies and for Reconstruction — CiteSeerX. Взято з <http://citeseerx.ist.psu.edu>
43. Bush K., Saltarelli D. [2000]. The Two Faces of Education in Ethnic Conflict: Towards a Peacebuilding Education for Children, Florence, UNICEF Innocenti Research Centre. Взято з <https://www.unicef-irc.org>
44. Sommers M. [2002]. Children, education and war: reaching education for all (EFA) objectives in countries affected by conflict. Washington DC-The World Bank. Взято з <https://gsdrc.org> › children-ed.39.
45. IASC. Guidelines on Mental Health and Psychosocial Support. Взято з <https://interagencystandingcommittee>
46. Arvisais O. Accès, persévérance scolaire et sentiment de sécurité des élèves du programme d'éducation accélérée du camp de réfugiés de Daabab au Kenya 2020. Взято з <https://oatd.org>
47. Конвенція про статус біженців 1951 рок. Взято з <https://zakon.rada.gov.ua> ›
48. Réseau interagences d'éducation d'urgence, INEE. Minimum Standards for Protection: Preparedness, Response, Recovery (INEE, 2010). Взято з http://toolkit.ineesite.org/toolkit/INEEcms/uploads/1012/INEE_GuideBook_EN_2012_LoRes.pdf

49. Le Manuel des Normes minimales de l'INEE — ALNAP. Взято з <https://www.alnap.org/le-ma>.
50. L'ONU présente une stratégie et un plan d'action. Взято з <https://news.un.org/2019/06>.
51. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього. Взято з <https://zakon.rada.gov.ua>
52. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини. Взято з <https://zakon.rada.gov.ua>.
53. Gayer L., Jaunet A. Discours de guerre contre dialogues de paix. Les cas de l'ex-Yougoslavie et du Rwanda. Взято з <https://journals.openedition.org>.
54. Thibault J.-F. La politique comme pur acte de guerre. Clausewitz, Schmitt et Foucault. Science politique, Université de Moncton. Monde Commun 1, 1, automne 2007. P.120. Взято з <http://1libertaire.free.fr>
55. Lutter contre les discours de haine par l'éducation. Взято з <https://events.unesco.org>
56. UNHCR. Statistical Yearbook 2012, 12th edition. Взято з <https://www.unhcr.org/country>
57. Annual report 2014 IDMC – Internal Displacement Monitoring. Взято з <https://www.internal-displacement.org/>
58. Statistical Yearbook 2017 edition — United Nations Statistics. Взято з <https://unstats.un.org>
59. Pictet J. Development and Principles of International Humanitarian Law, Nijhoff Law Specials. No. 2, Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht, 1985, 586 pp. Взято з 4231_002 International Humanitarian Law
60. Bouvier A. Le droit international humanitaire et le droit des conflits armés. Éditeur de la Serie Harvey J. Étudiez les opérations humanitaires et de paix, partout, en tout temps. Troisième édition. 2020. Взято з https://cdn.peaceopstraining.org/course_promos/international_humanitarian_law/international_humanitarian_law_french.pdf.
61. Protocole additionnel aux Conventions de Genève 1949. HCHR. Взято з <https://www.ohchr.org/proto>
62. Protocole additionnel (I) aux Conventions de Genève, 1977. Взято з <https://ihl-databases.icrc.org/>.
63. Les conventions de Genève du 12 août 1949. Взято з https://www.icrc.org/files/other/icrc_001_0173
64. Grignon J. Le début de l'application du droit international humanitaire ... Взято з <https://international-review.icrc.org>
65. Guerres et paix au XXIe siècle. France Forum, n° 80, avril 2021. Printemps Revue France Forum. Взято з Guerres et paix au XXIe siècle | Institut Jean Lecanue <https://www.institutjeanlecanuet.org>
66. Huyghe, F.-B. L'impureté de la guerre — International Review of the Red Cross. Взято з <https://international-review.icrc.org>.

67. Comment le terme «conflit armé» est-il défini en droit international humanitaire? Comité international de la Croix-Rouge (CICR). Prise de position, mars 2008. Взято з <https://www.icrc.org>

68. La protection juridique internationale des droits de l'homme dans les conflits armés: sources, principes et acteurs. New-York, Genève. 2011. Взято з <https://www.ohchr.org>

69. Конвенция о запрещении разработки, производства и накопления бактериологического (биологического) и токсинного оружия и об их уничтожении. Взято з https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_054#Text.

70. Конвенція про застосування, накопичення запасів, виробництва і передачі протипіхотних мін та про їхнє знищення. Взято з https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_379#Text.

71. Конвенция о защите культурных ценностей 1954 г. Взято з https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_157#Text.

72. Другий Протокол до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей. Взято з <https://zakon.rada.gov.ua>.

73. Декларація про безпеку шкіл. Взято з <https://mon.gov.ua/ua/ministerstvo/diyalnist/mizhnarodna-dilnist/deklaraciya-pro-bezpeku-shkil>.

74. Директива Ради ЄС про мінімальні стандарти для надання тимчасового захисту у разі масового напливу переміщених осіб та про заходи, що сприяють збалансованості зусиль між державами-членами щодо прийому таких осіб та відповідальності за наслідки такого прийому 20 липня 2001 року. Взято з <https://ips.ligazakon.net/document/MU01293>.

77. Akkari F., Sagayer M. L'éducation dans les situations d'urgence en Afrique de l'Ouest. February 2021. Взято з https://www.researchgate.net/publication/349120268_L'education_dans_les_situations_d'urgence_en_Afrique_de_l'Ouest

78. Global Education Monitoring Report 2019 – UNESCO. Взято з <https://en.unesco.org>

79. European Qualifications Passport for Refugees – The Council. Взято з <https://www.coe.int/t/education>

80. L'éducation des réfugiés et des personnes déplacées dans leur propre pays. Rapport. 17 novembre 2003/ Doc. 9996. Conseil de l'Europe. Взято з <http://www.assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref>